1. Foto van Frans Klep uit 1900. Hij veranderde tussen 1875 en 1909 een ambachtelijke ijzergieterij in een producent voor de nationale en internationale markt. (Coll. P. Klep)

De ijzergieterij 'De Etna' te Breda. Voorgeschiedenis en begintijd (1856-1909)

door
Paul M.M. Klep

Inleiding

Sedert de Franse Tijd exploiteerde de familie Klep in Breda een ambachtelijk smidsbedrijfje op de Haagdijk. Een belangrijke stap werd in 1856 gezet toen Cornelis Klep (1817-1867) er een ijzergieterij aan toevoegde. Zijn zoon Frans Klep (1850-1909) nam in 1875 het bedrijf over van zijn moeder Catharina Klep-De Bruijn. In 1887-1888 bouwde hij op de Tramsingel de geheel nieuwe fabriek, genaamd "De Etna". Toen de firma in 1902 werd omgezet in een naamloze vennootschap telde het bedrijf ruim 200 werknemers.[1]

In deze bijdrage wordt de transformatie geschetst van een lokaal ambachtelijk bedrijf naar een grote producent voor de nationale en buitenlandse markt. Deze fase is in 1909, het jaar van overlijden van Frans Klep, voltooid. Tegelijk wordt de lezer op basis van niet eerder gebruikt materiaal binnen gevoerd in de uitdagende en slopende wereld van het familiaal ondernemen in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Deze periode kenmerkte zich door zeer snelle veranderingen: eeuwige kredietproblemen, steeds grotere conjunctuurbewegingen, de introductie van de stoomkracht, de nieuwe machines en technieken, de schaalvergroting, de felle buitenlandse concurrentie en de opkomst van het socialisme.

De periode tot 1856

De Bredase fabriek De Etna heeft een voorgeschiedenis van lokale smidsbazen en ijzergieters. De eerste was de hoef- en kachelsmid Cornelis Klep sr. (1773-1867), zoon van de uit Etten afkomstige voerman Marijnis Klep en Anna Maria Crahey, weduwe van de buitenvoerman Thomas de Hoon. In 1803 deed Cornelis sr. zijn eed als poorter van de stad Breda waarbij de familie de Hoon borg stond. In die jaren waren er in Breda 15 smidsbazen ('meestersmeden'), allen met slechts enkele knechten, die voor de patentbelasting van 1806-08 ieder voor *f* 3 werden aangeslagen.[2]

De smidse van Cornelis Klep sr. was gevestigd op de zuidzijde van de Haagdijk B 386 (nu nummer 265) met de aanpalende Nieuwe Huizen en werd gehuurd van de smid Willem Cranen. Na het overlijden van de eerste vrouw van Klep, Catharina van Rijn, werd in 1808 een inventaris van *f* 9.662 opgemaakt. Deze omvatte onder meer *f* 1.826 aan ijzerwerk (6.000 pond oud ijzer, 2.300 pond nieuw ijzer en ca 8.000 pond kachels en gereedschap), *f* 1.545 rentedragende obligaties, bijna *f* 4.000 vorderingen en *f* 844 schuld bij N.P. Eeltjens,

1 Het fabrieksgebouw aan de Tramsingel werd in 1983 afgebroken. Bijdragen over De Etna zijn: Jubilee-uitgave; Klep, De Machinefabriek Breda en De Etna, Klep, Machinefabriek De Emer; Raaijmakers, De Bredase fabrieken van weleer. De Etna; Klep, Familie Klep; Janssens, 160 jaar Etna.

2 SAB, Patentregister 1806/1808, inventarisnummer 1681, blad 28 en 354.

koopman in ijzer.[3] De helft van het totaalbedrag werd vastgelegd voor de beide dochters Cornelia.[4] Een opvolger zat hier niet bij.

De uit Boxtel afkomstige Willem Cranen, de huisbaas van Klep, had zijn smederij ook op de Haagdijk. Cranen, die vier keer huwde, liet in 1812 acht kinderen na maar daaronder was geen bedrijfsopvolger. Uiteindelijk wist de 41-jarige Cornelis Klep sr. in 1814 te trouwen met een dochter van Cranen, Petronella Maria. De vierde en laatste vrouw van Willem Cranen, Catharina van Keep, schatte zijn nalatenschap – na aftrek van de kindsdelen – op ca f. 18.440.[5] Hierin was de eigendom van twee smederijcomplexen aan de Haagdijk begrepen: Haagdijk B 386-387 (nu nummer 265), bewoond door het echtpaar Klep-Cranen, en de voormalige brouwerij de Disteleerketel gevestigd op de Haagdijk B 365-366-367 (nu nummer 185) bewoond door Willem Cranen zaliger en haarzelf. Deze ondernemende dame hield zich net als Cornelis Klep-Cranen bezig met kachelverhuur, het winkelbedrijf in ijzerwerk zoals ketels, deksels en kachels, en de handel in steenkolen, maar liet aan hem verder de smidse over. Daar hield Cornelis zich onder meer bezig met het samenstellen van kachels met onderdelen die hij bij ijzergieters inkocht.[6]

2. Cornelis Klep-Cranen senior (1773-1867) (Coll. P. Klep)

Het echtpaar Klep-Cranen kreeg negen kinderen, waaronder de bedrijfsopvolger Cornelis jr (1817-1867, die in 1846 huwde met Catharina Barbara de Bruijn), de doctor medicinae en kassier Martinus Klep, en de ijzerhandelaar en kassier Jan Klep (die in 1856 huwde met Francisca, een twaalf jaar jongere zuster van Catharina Barbara de Bruijn). Dergelijke dubbelhuwelijken waren niet ongebruikelijk om de banden tussen families te versterken. De beide dochters De Bruijn kwamen uit een groot Bredaas gezin. Vader Pieter de Bruijn was een succesvolle handelaar in koloniale waren en suikerbakker te Breda. Hij huwde twee maal en kreeg in de periode 1802-1834 negentien kinderen. In één generatie schiep hij een welstellende winkeliers- en koopliedenfamilie met een netwerk van handelaren in Rotterdam, Brussel, Gent en Rijsel.

Cornelis jr. werkte tot aan zijn huwelijk in 1844 met zijn vader samen, nog altijd op de Haagdijk B 386. Na zijn huwelijk beperkte Cornelis sr. – dan 71 jaar – zich tot de handel in ijzer en steenkolen, terwijl Cornelis jr. grofsmid, kachelmaker en kachelverhuurder was. In 1847 kocht hij van zijn stiefgrootmoeder Catharina van Keep het complex met woonhuis en bedrijfsgebouwen aan de Haagdijk B 365-367 – ooit de smederij van zijn grootvader Willem Cranen – voor de som van *f* 3.000. Dit gebeurde enkele weken voor haar dood.[7] Daar kon hij over veel meer ruimte beschikken.

De ijzergieterij van 1856

Cornelis jr. had van zijn vader weliswaar een kachelfabriek overgenomen, maar dit was in feite een assemblagebedrijf. Kachelonderdelen werden ingekocht bij ijzergieters. Een leverancier van hem was Arnold Asselbergs in Bergen op Zoom, een kachelmaker die in 1847 een ijzergieterij was begonnen.[8] Ook Cornelis jr. kwam tot de conclusie dat het rendabeler zou zijn om de door hem ingekochte ijzeren kachelonderdelen en andere ijzerwaren zelf te gieten en waagde de sprong. Hij had in Parijs het vak van ijzergieter geleerd en was een bekwaam draaier en monteur op de werkbank.[9] Bovendien kon hij fraaie versieringen van ijzerwerk ontwerpen. Als 'kwekeling' van het Bredase Tekeninstituut had hij in 1839 een eerste prijs gewonnen in de afdeling Ornament of Loofwerk.[10]

De gieterij werd geïnstalleerd achter het woonhuis op de Haagdijk B 365 (nu nummer 185).[11] Hij nam vier categorieën arbeiders in dienst: modelmakers, vormers, gieters en sjouwerlieden.[12] Benodigd waren verder een met cokes gestookte smeltoven voor ruw ijzer met een ventilator en een schoorsteen. In een reeks gietkasten werden de gietmodellen en het nodige gietzand gelegd. Gietmodellen moesten zelf gemaakt of gekocht worden. Het vloeibare metaal werd door gietlopen in het binnenste van het gietmodel gegoten. Sjouwerlieden en kranen waren nodig voor het tillen van de kasten en het gietwerk. Op werkbanken geschiedde het afbramen van de gietlopen en de verdere afwerking. Zwaar materiaal dat in de haven van Breda aankwam werd per kar en paard over de Haagdijk vervoerd, maar kon ook met zolderschuiten over het riviertje de Gampel – dat via de Aa met de haven verbonden was – tot aan de achterzijde van het perceel worden gebracht.

Ook lukte het vrijdom van de rijksaccijns voor sintels en steenkolen te verkrijgen.[13] In 1864 werd deze rijksaccijns geheel afgeschaft. De stad Breda gaf voor de lokale accijnzen een vrijstelling van 272 mudden maatkolen en 1000 mudden cokes per jaar. Onder de maatkolen waren 51 mudden inbegrepen voor huishoudelijk of kantoorgebruik.[14] Het vaste personeel bestond in 1857 uit 16-18 vaste werklieden en jongens. Werd er gegoten, dan moesten nog eens 12 arbeiders helpen om het grote houten vliegwiel aan te drijven dat de ventilator voor de gietoven in beweging bracht.[15]

Deze losse arbeiders verdienden in die jaren *f* 0,60-0,70 per dag (bij een twaalfurige werkdag) of *f* 4 per week. De geschoolde arbeiders, veelal betaald met stukloon, kwamen aan *f* 6 per week, of soms meer. Het loonpeil lag in Breda 30-40% lager dan in Amsterdam en elders in Holland, wat een aanzienlijk concurrentievoordeel was voor het jonge

3 Een geschoolde arbeider verdiende in 1819 ca *f* 4,50 loon per week of *f* 234 per jaar plus nog misschien *f* 25 andere verdiensten. Het saldo van de inventaris komt overeen met ruim 37 jaarlonen. Vermeulen, De arbeidende klasse te Breda, p. 192.
4 SAB, Notaris Mirandolle, 5 juni 1817.
5 SAB, Notarieel Arch. N 1164, fo 53; opgave van inventaris door Catharina van Keep op 23 mrt 1812. Wisselkoers: *f* 0,47.
6 SAB, patentregisters 1823-1839.
7 SAB Notaris van Naerssen, acte 63, 3 mei 1847: Haagdijk, sectie A nr 422-24 (later sectie A nr 1835, met twee huizen en een erf.
8 Slootmans, Arnoldus Asselbergs, p. 121; Heijbroek, Bergen op stoom, p. 35-36.
9 Nieuwe Bredasche Courant 37 (22 juli 1896) p.1.
10 Bredasche Courant, 25 augustus 1839. Ook in 1837 wordt hij als kwekeling vermeld.
11 Coll. P. Klep. Vergunning van het Provinciaal Bestuur van Noord-Brabant, 8 februari 1856. Zie ook: Janssens, 160 jaar Etna, p. 7.
12 Westermann, Geschiedenis van de ijzer en staalgieterij, p. 69.
13 Coll. P. Klep. Vrijdom verleend door Ministerie van Financiën op 26 augustus 1856.
14 Coll. P. Klep. Vrijstelling in 1864.
15 De Nieuwe Bredasche Courant 37 (22 juli 1896) vermeldt 16 werklieden; Bredasche Courant van 23 juli 1896 16-18 man. In het Verslag van de Toestand van 1858 is sprake van slechts 10 arbeiders (waarvan 2 jongens) in één gieterij, maar ook 65 arbeiders in 7 kachelfabrieken. Klep de Bruijn was een combinatie van ijzergieterij, grofsmederij en kachelfabriek. In 1916 wordt vermeld dat er in 1856 20 werklieden waren met 12 losse arbeiders: Jubilee-uitgave, p.7.

bedrijf.[16] Een goede modelmaker of timmerman, een zeer belangrijke figuur op de werkvloer voor het maken van nieuwe gietvormen, verdiende in 1871 13 cent per uur of ca *f* 9,35 per week. Het feit dat de modellen in hout gemaakt werden, bracht brandgevaar met zich mee. In de nacht van 27-28 oktober 1873 vernielde een brand de gehele modelkamer met alle modellen, de houtvoorraad en een deel van het dak. Gelukkig was alles verzekerd.[17]

Sommige gieterijen in het oosten van het land beschikten over hoogovens waar lokaal gewonnen ijzeroer gesmolten werd, maar de meeste ijzergieters, zoals ook de firma Klep de Bruijn, gebruikten Schots ruw ijzer dat eerst in een oven gesmolten moest worden en in gietpannen werd opgevangen. Het symbool van de latere Etna was een gietpan die door twee mannen werd gedragen. De gieterij werd spoedig veel belangrijker dan de vrij stabiele activiteit in de grof- en kachelsmederij, waardoor de conjunctuurgevoeligheid van het bedrijf groter werd.

Gietijzer werd vanaf 1850 steeds meer toegepast, niet alleen voor huishoudelijke producten maar ook voor machines en schepen, en voor de bouw van winkels, bruggen, spoorwegen en stations. Sensationeel was de bouw van het Paleis voor Volksvlijt in Amsterdam, in de jaren 1858-1859, waarin 1.350 ton gietijzer werd verwerkt. Het moest de Cristal Palaces van Londen en Parijs naar de kroon steken.[18] Veel ijzergieterijen in den lande waren een bedrijfsonderdeel van een machinefabriek.

Geholpen door het relatief lage loonpeil in Breda kon Cornelis jr. winstgevende offertes maken en zijn omzet en winst vergroten. De firma Klep-de Bruijn – relatief klein in de ijzergieterijwereld – legde zich erop toe huishoudelijke artikelen te leveren aan de groothandel en lokale smidswinkels, zoals pannen en potten, calorifères (een type kachel),

3 Geschilderde portretten van Cornelis Klep jr (1817-1867) en zijn vrouw Catharina Barbara de Bruijn (1817-1894) (Janssens, De Etna)

kolenbakken, ornamenten, tuinperkhekken, stoelpoten en veevoederketels. Daarnaast leverde de firma gegoten onderdelen aan bouwondernemingen, machinefabrieken, spoorwegondernemingen en scheepswerven. Bovendien werden goederen geleverd aan gemeentelijke overheden, zoals putdeksels, straatmeubilair (lantaarnpalen en tuinbankpoten), buisleidingen en uitrusting voor scholen en gasfabrieken.

Voor een ijzergieterij was seizoenskrediet onontbeerlijk. Kachels werden gegoten in het voorjaar en in de zomer en in de herfst pas verkocht. Het toenmalig bankbedrijf te Breda was nog niet erg vertrouwd met seizoenskrediet en hield zich vooral bezig met verdisconteren (berekenen van de opbrengst), wisselen en het verkopen en belenen van effecten. Gelukkig wist de familie Klep zelf in het nodige seizoenskrediet te voorzien. Sedert 1869 opereerde in Breda het kassiershuis Gebrs Klep & Cie. De drie firmanten hiervan waren twee broers van Cornelis jr., te weten Jan en Martinus Klep, samen met Jacobus Adrianus van der Pol uit Oosterhout.[19]

De kassier Jan Klep was de jongste broer van Cornelis jr. en tevens mede-firmant van de firma Klep de Bruijn. Martinus (Doctor) Klep was begonnen als medicus maar ontpopte zich als kassier. Hij vertrok in 1843 als chirurgijn en accoucheur (verloskundige) naar Oosterhout. In 1852 promoveerde hij in Leiden cum laude tot Medicinae Doctor op het proefschrift *Duas Observationes Chirurgicas*. Hij haalde bovendien het examen van Artis Obstetriciae Doctor.[20] In 1863 ging hij in Oosterhout onder de naam Firma Gebrs van der Pol voor tien jaar een firma aan – met Martinus Smeets en de broers Joannes en Jacobus van der Pol – die zich bezig hield met effectenhandel.[21] In 1870 verhuisde Martinus naar Breda en begon met zijn broer Jan het genoemde kassiershuis Gebrs Klep & Co. Zijn zoon Johannes (Jan) Cornelis Wilhelmus, werd na een opleiding in Amsterdam in 1878 zijn medefirmant.[22]

De eerste twintig jaar (1856-1875)

De jonge ijzergieterij ontwikkelde zich gestaag. In 1864 installeerde Cornelis sr een stoommachine van 4 pk. Hierdoor was het op dagen dat er gegoten werd niet langer nodig om losse werklieden aan te nemen om de ventilator van de smeltoven aan te drijven. Er was al spoedig meer ruimte nodig. In 1865 werden drie aangrenzende percelen gekocht waarna de fabrieksruimte in 1866 en 1872 tot vier maal toe vergroot kon worden. De gebouwen

16 Bij Backer en Rueb, ijzergieterij en fabriek voor stoomwerktuigen, kregen de arbeiders in 1861 *f* f 3,60 (waarschijnlijk de ongeschoolde sjouwers) tot *f* 12 (waarschijnlijk de bedrijfsleider en de machinist) per week: SAB, Gemeenteverslag Breda 1862, p.32.Voor het loonverschil met Amsterdam, zie: Klep, Breda en Amsterdam (1855-1875), p. 152-53. In de ijzergieterij – en ook in andere nijverheden – werd veel met stukloon gewerkt waardoor het verdiende loon hoger kon uitvallen.

17 Advertentie voor een modelmaker van de firma Klep de Bruijn in de Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant van 19 augustus 1871. Over de brand: SAB, Gemeenteverslag Breda 1873, p. 36.

18 Stokroos, Gietijzer in Nederland, p. 8-10, 32.

19 Nederlandsche Staatscourant, 25 september 1869.

20 Van Lieburg, Album promotorum.

21 Nederlandsche Staatscourant 14 januari 1864. In 1865 kwam daar de kassier Adriaan van Spaandonk bij, Nederlandsche Staatscourant 4 april 1865.

22 Van den Eerenbeemt, Handels- en industriebanken, p. 224. Bij akte bij de Bredase notaris Van Gils van 7 december 1878 kwamen vader Martinus Klep en zoon Jan Klep overeen samen de kassiersfirma Gebrs Klep & Cie voort te zetten. Martinus Klep was in 1878 nog altijd firmant in het kassiersbedrijf Gebrs Van der Pol & Cie te Oosterhout.

4. Dit briefhoofd van circa 1880 laat het complex aan de Haagdijk zien: vooraan het woonhuis dat deel uitmaakte van een reeks panden langs de Haagdijk, met aan weerszijden steegjes naar de achter gelegen percelen. Rechtsachter stond de oorspronkelijke gieterij van 1856, en linksachter de nieuwe gebouwen van 1866-1872. Achter het geheel liep de Gampel. Het koninklijk wapen en ontvangen prijzen in Breda, Arnhem en Amsterdam ontbreken niet. (Bron: https://erfgoed.breda.nl/erfgoed/archief/ijzergieterij-de-etna/)

besloegen het hele achterterrein en kwamen tot aan de Gampel. De stoommachine werd in een afzonderlijke machinekamer ondergebracht.[23]

De jaren 1867-1870 brachten echter ook ernstig onheil. Het begon met het overlijden van Cornelis sr. op 1 mei 1867. Sedert 1863 weduwnaar van Petronella Cranen was hij met zijn 94-jarige leeftijd de oudste man van Breda. *Marasmus sinilis*, ouderdomszwakte, staat er op zijn overlijdensakte. Het echtpaar Klep-Cranen liet bijna ƒ14.000 na, of ongeveer ƒ2.500 per erfgenaam, de tegenwaarde van een behoorlijk huis.[24] Daarna overleed op 17 september 1867 zijn zoon en zaakvoerder Cornelis jr., slechts 50 jaar oud. De diagnose was *phthisis pulmonalis*, een tuberculose van de longen die langzaam alle lichaamsfuncties aantast. Hij moet overleden zijn na een langdurig ziekbed.[25]

Er kwamen moeilijke jaren, in het bijzonder voor de weduwe Catharina Klep-De Bruijn. Cornelis liet zeven kinderen na van 7 tot 22 jaar. De oudste was Petronella (1845) die haar moeder bijstond en ongehuwd zou blijven. De oudste zoon Kees (1848) ging naar het Instituut Saint Louis in Oudenbosch en woonde daarna thuis. Hij bekwaamde zich in het ijzergieten. Frans (1850) en Jan (1852) gingen naar Saint Louis en Rolduc in Kerkrade, en kwamen in 1867 inderhaast terug. Jan bereidde zich voor op het priesterschap in Hoeven, Frans begon mee te werken in de ijzergieterij. Hij zou in 1875 de opvolger worden van zijn vader. De vierde zoon, Pierre (1857), was nog jong, net zoals Theresia (1856) en Marie (1859).

De weduwe leidde de firma Klep de Bruijn van 1867 tot 1875.[26] De op 9 december 1867 aangegeven nalatenschap omvatte ca ƒ26.000 aan onroerend goed, het fabrieksgebouw inbegrepen, plus ca 14.000 aan inventaris van huis en fabriek, contanten en vorderingen, alles in vruchtgebruik bij de weduwe.[27] Aanvankelijk werd zij bijgestaan door haar

schoonbroer en medefirmant Jan Klep die tevens firmant was van de handelsfirma Klep-Van Aken – in steenkolen en ijzerwaren – en van het kassiersbedrijf Gebrs Klep.[28] In april 1870 overleed Jan echter op 45-jarige leeftijd aan *albuminuria*, een teveel aan eiwitten in het bloed door te slecht werkende nieren. Dit was het derde overlijden dat de familie ernstig trof. De firma Klep-Van Aken werd ontbonden en de handel ging over op de firma Klep de Bruijn. Het kassiersbedrijf Gebrs Klep, waarin Jan met zijn broer Martinus (Doctor) Klep en Jacobus Adrianus van de Pol voor ieder *f* 10.000 firmant was, werd in juni 1872 ontbonden en door Martinus onder dezelfde benaming van Firma Gebrs Klep voor eigen rekening voortgezet.[29]

Op haar oudste zoon Kees (1848), die in 1870 22 jaar oud was, kon moeder Catharina evenmin lang rekenen. Kees huwde met Maria van Velthoven, dochter van een Tilburgse wijnkoper. Hij verkocht zijn erfdeel van zijn vader aan zijn moeder en vestigde zich in 1875 als koopman in steenkolen en zelfstandig ijzergieter in Tilburg.[30] Zijn vertrek als ijzergieter schiep een probleem dat werd opgelost door de komst van de zeer ervaren Adrien Servais Cosijn uit Bergen op Zoom als *chef de fonderie* in 1872. Vanaf 1880 werkten ook diens zoons Celestin en Henri Cosijn in het bedrijf, de eerste als vormer, de laatste als boekhouder.[31]

Intussen had Frans zich goed voorbereid. Hij had begrepen dat Engeland op het gebied van de ijzerindustrie de leidende natie was geworden en vertrok in 1869 als 19-jarige naar Londen. Daar het hem niet lukte als volontair op een fabriek geplaatst te worden, verhuurde hij zich als werkman bij de firma Redpath and Paris, een grote ijzergieterij in Limehouse, een voorstad ten oosten van Londen. Ook in fabrieken in Glasgow, Rijsel en Valenciennes deed hij ervaring op. In 1871 keerde hij terug naar Breda. Hij besloot voor de Duitse export te gaan werken, waar als gevolg van de Frans-Duitse oorlog grote tekorten aan arbeid waren en het prijspeil van ijzerwaren hoog was. Bovendien werden er geen invoerrechten geheven. In vele grote steden van Duitsland wist hij afnemers te vinden.[32]

Intussen had zich in Breda een geduchte concurrent gevormd. Op 30 december 1871 werd tussen Martinus (Doctor) Klep – nota bene de oom van Frans – de aannemer Cornelis Jacobus Marijnen, de koopman Willem Merkelbach en ijzergieter Robert Adolf Marbais voor veertien jaar een ijzergieterij en handelszaak in ijzer en kolen opgericht genaamd de firma Merkelbach, Marbais & C°.[33] De firmanten bouwden een nieuwe fabriek op het

23 Jubilee-uitgave, p.8. Aankoop voor *f* 2.425 van drie aanpalende percelen (sectie A nrs 419-421); Coll. P. Klep Notaris De Roy, 17 oktober 1865. Vergunning tot gebruik van een stoommachine B & W van Breda: Bredasche Courant 23 juni 1864 en van de Minister van Binnenlandse Zaken (in 1865 en 1869).

24 SAB, Notaris Van Asperen, acte 1043, 14 november 1867 acte 1043.

25 Zie de tekst van zijn bidprentje.

26 Janssens, 160 jaar Etna, p. 8.

27 SAB, Notaris van Asperen, akte nr 2356, 5 april 1875. Coll. P. Klep Akte nr 1057, 19 december 1867, met de boedelinventaris van Cornelis jr. Notariële acte bij notaris van Asperen 7 april 1875 Haagdijk sectie A nr 1835 en A nr 1987.

28 Nederlandsche Staatscourant, 28 december 1870. De firma Klep van Aken van Jan en Cornelis jr. was na het overlijden van Cornelis jr. voortgezet door zijn weduwe Catharina Klep-De Bruijn en Jan Klep. Nadat Jan in april 1870 overleed werd de firma ontbonden op 12 november 1870.

29 Nederlandschen Staatscourant, 29 juni 1872. De opgeheven kassiersfirma had een kapitaal van *f* 30.000, een balans van ca *f* 152.000 en maakte ca *f* 4.000 winst per jaar. Zie de akte van ontbinding bij notaris J. Hoeben, akte nr 3488, 22 juni 1872. Martinus (Doctor) Klep overleed in 1881, waarna zijn weduwe Marguerite Zwaanshals en zijn zoon Jan de firma Gebrs Klep voortzetten.

30 Van Hooff, De metaalnijverheid in Tilburg, p. 4-8.

31 Coll. P. Klep. Groen schrift,. Boekhouder Henri kreeg in 1881 *f* 750 per jaar of ca *f* 0,22 per uur. Zijn broer Celestin als ijzergieter ontving 18 ct per uur, maar had ook overuren. Cosijn kwam van de gieterij Asselbergs, zie: K. Slootmans, Arnoldus Asselbergs 1811-1880, De Ghulden Roos 1969, p. 108-152.

32 De Bredanaar, 15e jrg (18 juli 1896) nr 84.

33 Nederlandsche Staatscourant, 5 januari 1872. Op 30 maart 1881 trad Marbais uit de vennootschap, waarna die 31 mei 1881 werd ontbonden. Op 19 mei 1881 werd de activiteit ondergebracht in de nieuwe firma Merkelbach van Enkhuizen & Co. Nederlandsche Staatscourant, 25 mei en 3 juni 1881. Deze firma werd ontbonden 22 april 1891 en overgenomen door C.J. Marijnen (NV Marijnen's IJzer- en Metaalgieterij).

grondgebied van Princenhage, net buiten Breda nabij de spoorbrug over de Mark.[34] Binnen enkele jaren hadden zij 50 man in dienst, ongeveer evenveel als de firma Klep de Bruijn.[35] Deze lokale concurrent legde zich uiteindelijk vooral toe op de productie van groot gietwerk en draadnagels.

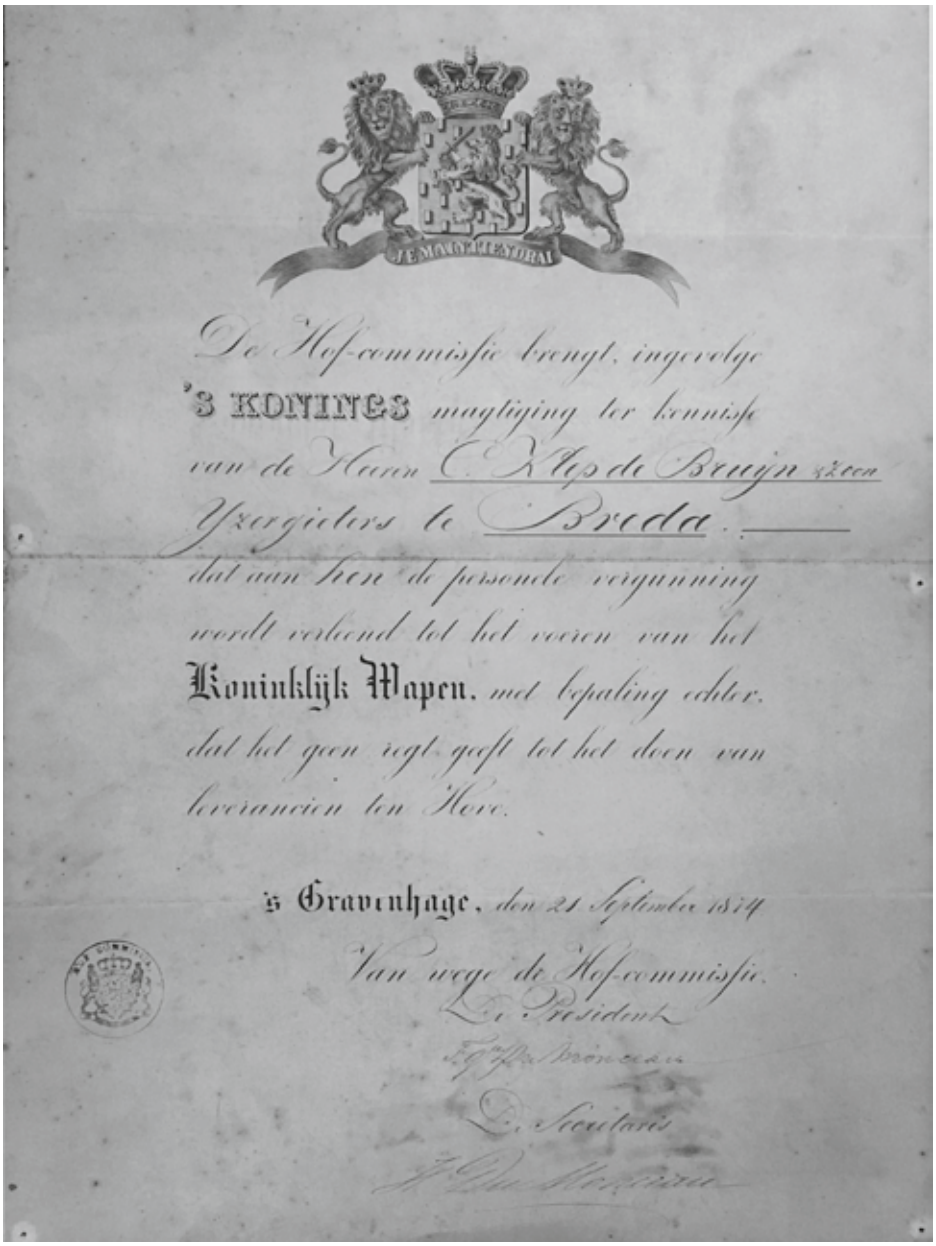

5. Vergunning tot het voeren van het Koninklijk Wapen, 21 september 1874 (Coll. P. Klep)

De firma Klep de Bruijn probeerde niet alleen door inschrijvingen en offertes bekendheid en opdrachten te verwerven. Op tentoonstellingen werden prijzen behaald. In 1875 vond het jaarlijkse Nijverheidscongres plaats in Breda, met een tentoonstelling van 300 inzendingen, ingericht door de lokale Patroonsvereniging Eendracht. In de afdeling werktuigen kregen de Bredase bedrijven Backer & Rueb goud en Klep de Bruijn brons.[36] Op de Nationale Tentoonstelling van 1875 te Amsterdam verwierf de firma een zilveren verguld kruis voor gegoten decoratief gietwerk.[37] Op de Arnhemse tentoonstelling van 1879 werd de inzending van de firma Klep de Bruijn & Zn bekroond met een diploma derde graad voor machinaal op maat gesneden hoefijzers, naar de uitvinding van Sibut Ainé, een grote hoefsmederij in Parijs.[38]

Ook het koningshuis werd niet vergeten. Na de optocht door Breda ter gelegenheid van het 25e kroningsfeest van Willem III op 19 mei 1874 werden op de wagen van de firma Klep de Bruijn de bustes gegoten van Willem III en Sophia. Na verzilverd te zijn werden deze aan de koning en koningin aangeboden. Als blijk van waardering mocht de firma zich als hofleverancier afficheren en het koninklijk wapen dragen. De firma kreeg hierbij echter niet het recht daadwerkelijk leveranties te doen aan het hof. In Breda bleef dit niet onopgemerkt: de koninklijke muziekvereniging Vlijt en Volharding kwam een avondlijke serenade brengen op de Haagdijk. Op briefpapier van ca 1880 wordt het koninklijk wapen afgebeeld, met de vermelding Hofleverancier.[39]

De firma Frans Klep (1875-1902)

Op 5 april 1875 kwam het moment van de overname. Frans kocht van zijn moeder het onroerend goed aan de Haagdijk B 364-367 voor *f* 23.260, alsmede de bedrijfsinventaris en de voorradige handelswaren – met uitzondering van alle voor- en nadelige schuldvorderingen – voor *f* 26.919. Het totaal *f* 50.179,73 bleef hij zijn moeder schuldig en moest worden afgelost. Ook verkreeg hij het recht onder de naam Firma C. Klep de Bruijn & Zoon te mogen handelen, maar in de loop van de tijd gebruikte hij meer de naam Frans Klep.

Hij besloot zijn moeder jaarlijks 6% rente te betalen – het dubbele van het tarief voor staatsleningen – , te voldoen in twee halfjaarlijkse termijnen per jaar, en aflossingen te doen van tenminste *f* 1.000 ineens. Over het afgeloste deel moest hij 1% per jaar blijven betalen. Omdat het een winstgevende zaak was moest hij haar bovendien gedurende de eerste vijf jaar *f* 500 extra geven, en de rest van haar leven *f* 250.

Op aandringen van zijn moeder ging Frans er verder mee akkoord dat zijn jongste broer Pierre op zijn 23ste (in 1880) zou mogen toetreden tot de firma, mits deze *f* 7.000 zou inbrengen en de jaarlijkse toelage aan zijn moeder van *f* 250 voor zijn rekening

34 Otten, De ontmanteling, p. 10.
35 SAB, Gemeenteverslag Breda 1873, p. 120: Backer en Rueb stoomwerktuigen en ijzergieterij: 100 arbeiders (gevestigd in 1872), 3 stoommachines met 16 pk, ijzergieterij Merkelbach 50 arbeiders, 1 stoommachine van 12 pk en ijzergieterij Klep de Bruijn 55 arbeiders, 1 stoommachine 4 pk.
36 Nieuws van den Dag: Kleine Courant, 17 juli 1875. Over deze tentoonstelling en de Bredase discussie over nijverheids- of villastad: Otten, De ontmanteling, p. 14.
37 In Noord-Brabant waren in totaal drie ondernemingen aan wie een vergulden kruis werd toegekend. C. Klep de Bruijn te Breda voor ornamenten, J. Goosseus en Zoon te 's-Hertogenbosch, voor houtreliëf en J. van Oerle & Zoon te Boxtel voor damast tafelgoed. Tilburgsche Courant 26 september 1875.
38 Algemeen Handelsblad, 4 juli 1879. Nieuws van den Dag, 7 augustus 1879.
39 De Grondwet, 1 oktober 1874; Tilburgsche Courant, 1 oktober 1874.

zou nemen. De winstverdeling na toetreding werd in het voordeel van Pierre geregeld: voor ieder van de firmanten de helft. Alleen wanneer de jaarwinst hoger dan ƒ8.000 zou bedragen, zou Pierre daarvan een deel in de zaak moeten laten totdat beide firmanten evenveel kapitaal zouden inbrengen. Deze regelingen – waarbij in het oog springt dat de inbreng van Frans tenminste ƒ50.000 was en die van Pierre slechts ƒ7.000 – waren voor de opvolger niet bijster aantrekkelijk. Dat er conflicten zouden kunnen komen werd in het contract al voorzien. Zou Frans weigeren Pierre in de firma op te nemen, dan diende hij ƒ20.000 schadevergoeding aan hem te betalen.[40]

Voor een behoorlijke bedrijfsvoering had Frans lopend krediet nodig. Zoals zijn ouders deed hij hiervoor beroep op het kassierskantoor Gebrs Klep. Daarbij kon hij gelukkig rekenen op borgstellingen van zijn moeder en zijn schoonmoeder in Maasbree, want anders had hij geen bankkrediet gekregen, familie of niet.

De eerste ondernemingsjaren verliepen gunstig. De export naar Duitsland kon steeds verder worden opgevoerd. Daarnaast werd nu ook de Nederlandse markt belangrijk. Het kostenvoordeel van lagere lonen vergeleken met Holland kon uitgespeeld worden.[41] In 1880 opende Frans Klep een winkel op de Nieuwendijk 199 te Amsterdam waarin zijn broer Pierre zijn gietwerk verkocht. Dit afzetkanaal bewees ook grote diensten toen de firma met eenvoudige petroleumkooktoestellen op de markt kwam, die in grote aantallen aan arbeiders werden verkocht.

Op de Haagdijk werd in 1875 de fabrieksruimte uitgebreid met een loods voor het bergen van gietvormen.[42] In 1876, een jaar na de overdracht, waren bij de firma 53 arbeiders en 9 jongens werkzaam, terwijl de omzet ruim ƒ70.000 beliep.[43] Dat was goed voor een gemiddelde jaarlijkse brutowinst van ca 12.500 gulden.[44] Na de uitkering aan zijn moeder (ongeveer ƒ3.500), aflossing (f 3.000 per jaar), rentevergoeding aan zijn bankiers (ca ƒ1.500) en betaling van zijn huishouden werd het overschot opnieuw in het bedrijf geïnvesteerd: nieuwe gebouwen, machines, gereedschappen en extra voorraad. In 1878-79 werd een tweede smeltoven geïnstalleerd terwijl de stoommachine van 4 pk werd vervangen door een krachtiger exemplaar van 10 pk.[45]

Een forse tegenslag kwam in 1879. Een nieuwe Duitse tolwet belastte geïmporteerde ijzerproducten met 90%. Een snelle omschakeling naar de behoeften van de Nederlandse markt en zijn koloniën vond plaats. Ook wist Frans Klep Duitse ijzerwaren op de Nederlandse markt met succes te beconcurreren. Hij kocht immers in Glasgow ruw ijzer voor ƒ30 per ton, terwijl de Duitse gieters als gevolg van een combinatie van Duitse invoerrechten en interne kartelafspraken ƒ44 betaalden.[46] Toen de Duitse exporteurs probeerden na 1880 vulreguleerkachels op de Nederlandse markt te brengen, konden die kachels even goed en goedkoper gemaakt worden in Breda.[47]

In de entourage van Frans Klep: zijn familie

Frans Klep (1850-1909) huwde vlak na de overdracht van de ijzergieterij op 20 april 1875 met de 21-jarige Maria van de Loo uit Maasbree, dochter van de reeds overleden molenaarszoon en rentenier Johann Hubert van de Loo en Antoinetta Vaessen.[48] Met de familie Van de Loo werden de banden extra versterkt toen in 1876 zijn zuster Theresia Klep in Venlo huwde met Alphonse van de Loo. Hij was een neef van zijn vrouw Maria van de Loo en firmant van de ijzerhandel Joseph van de Loo in Venlo.

Het echtpaar Klep-van de Loo kreeg 17 kinderen, die geboren werden tussen 1876 en 1897. De bedrijfsopvolging – met uiteindelijk 11 overlevende kinderen – bleek op den duur een grote zorg te worden, waarover later meer.

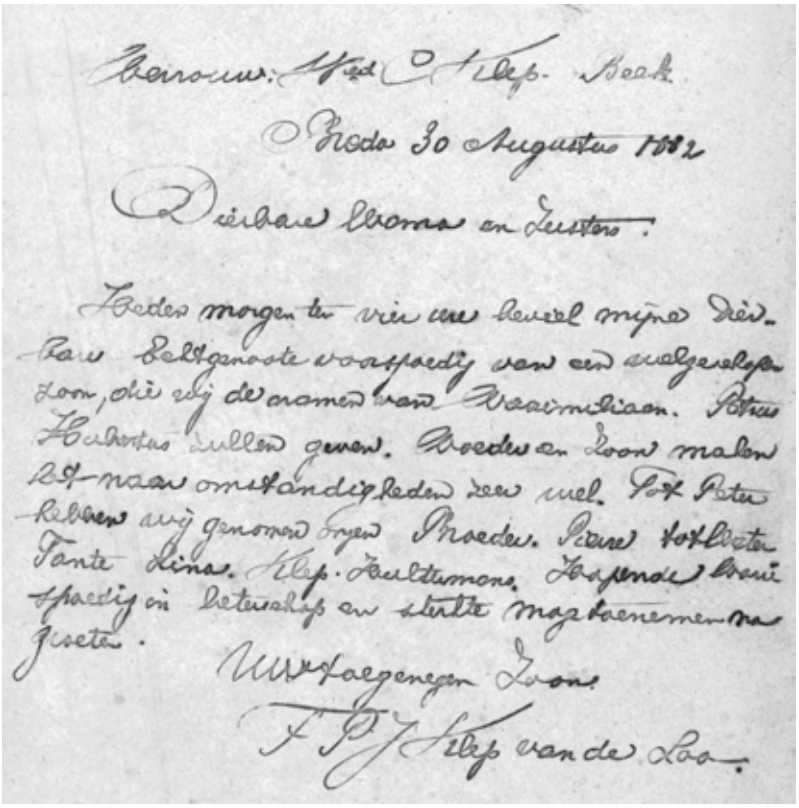

Beroeum: Wed. C. Klep. Beek.

Breda 30 Augustus 1882

Zeerbare Moeder en Zusters!

Heden morgen te vier uur heeft mijne Zeer Beminde Echtgenoote voorspoedig van een welgevormden Zoon, die zij de namen van Maximiliaan. Petrus Hubertus zullen geven. Moeder en Zoon maken het naar omstandigheden zeer wel. Zoo Peter Hebben wij genoemd tegen Moeder. Peter Voorloper Tante Dina. Klep. Faultumons. Hopende deze spoedig in beterschap en sterkte mag beantwoorden te zijn.

Uw toegenegen Zoon

F. P. J. Klep van de Loo.

6. Op 30 augustus 1882 schreef Frans Klep aan zijn moeder dat Maximiliaan was geboren. Deze zou echter op 1 juli 1888 als gevolg van een brand overlijden.[49] (Coll. P. Klep)

40 Coll. P. Klep. Contract tussen Catharina Barbara de Bruijn en Frans Klep, Breda 7 april 1875, gezegeld met *f* 25. Zie ook: Janssens, 160 jaar Etna, p.11-12.

41 Klep, Breda en Amsterdam, p.153.

42 Coll. P. Klep. B&W van Breda verlenen 23 augustus 1875 vergunning tot uitbreiding van een bestaande fabriek met een vormerij op kadastraal nr A 1835.

43 Coll. P. Klep. Privée 1902, p. 181. Vergunning 19 augustus 1875 van de stad Breda tot het bijbouwen van een lokaal voor gietvormen,; Nieuwe Bredasche Courant 37(22 juli 1896), p.1, SAB, Gemeenteverslag Breda 1873, p.120.

44 Coll. P. Klep. Privée, 9 juni 1883. In 1883 zegt Frans Klep dat hij de eerste zeven jaar *f* 88.000 heeft verdiend. In 1883 had hij *f* 21.000 van de *f* 50.000 afgelost.

45 SAB, Gemeenteverslag Breda, 1877 en 1878, p. 66.

46 Schotse ijzerprijzen: National Bureau of Economic Research, Pig Iron Price, Scotch Pig for Great Britain vindt men: https://fred.stlouisfed.org/series/M0412AGBM524NNBR#0; Duitse prijzen: National Bureau of Economic Research, Wholesale Price of Pig Iron for Dusseldorf , https://fred.stlouisfed.org/series/M0413ADE00DUSM372NNBR.

47 Nieuwe Bredase Courant, 22 juli 1896. Een vulreguleerkachel brandt in principe de hele winter door en hoeft men maar een of twee keer per dag te vullen, terwijl de warmte kan worden geregeld.

48 Voor gegevens betreffende de familie Van de Loo-Vaessen, zie: Loo-Kroniek nr. 55 (15 januari 2009), p. 1-5 https://issuu.com/felixvandeloo/docs/kroniek55.nl.a4.

49 Coll. P.Klep. Privée 30 augustus 1882.

In de familie was het niet altijd pais en vree. Niet alleen met zijn moeder, die zich ontpopte tot een lastige schuldeiseres, was de relatie vaak gespannen. Ook met zijn oom Martinus (Doctor) Klep en diens zoon Jan Klep ging het niet altijd even plezierig. Deze kassiers stelden naar zijn mening te hoge eisen voor het krediet wat zij hem gunden. Dit leidde er tenslotte toe dat hij in 1881, kort na het overlijden van oom Martinus, het krediet van diens zoon Jan Klep-Wolters opzegde en de Bredase firma Ingen Housz & Zn als bankier buiten de familie koos. Later keerde hij terug, maar in 1890 ging hij toch weer over naar Ingen-Housz.[50]

Drie broers van Frans Klep speelden een belangrijke rol: Jan, Kees en Pierre. Jan, die in 1876 tot priester van het bisdom Breda werd gewijd, was de verzoener in de familie die de soms hoog oplopende ruzies wist te bezweren. Zijn moeder maakte schulden voor haar nieuwe huis in Beek bij Nijmegen, verloor uitgeleend geld aan haar zoons Kees en Pierre, en had nog haar dochters Petronella en Maria ten laste, echte 'Brusselse chique'.[51] Wegens chronisch geldgebrek viel zij haar zoon Frans voortdurend lastig met onaangename brieven waarin zij hem maande tot versnelde aflossing. Frans betaalde in 1884-1886 in hoog tempo terug, waarna de schuld was afgelost. Het vrijkomende kapitaal werd door moeder echter niet voor herbelegging maar voor uitgaven en schuldaflossingen gebruikt, zodat haar inkomsten snel terug liepen. In de laatste tien jaar voor haar overlijden in december 1894 had Jan er zijn handen vol aan om de steeds uitbarstende ruzies tussen Frans en 'Beek' – onder meer over de jaarlijkse uitkering van *f* 250,- – weer bij te leggen.[52]

Kees Klep (1848) was de oudste en de meest ondernemende broer van Frans. Aanvankelijk begon hij met een ijzergieterij in Tilburg, maar die ging tot grote schrik en woede van de familie in mei 1883 failliet. Gelukkig voor hem waren zijn schuldeisers, waaronder de families Klep en Van Velthoven, en zijn eigen moeder, bereid om de zaak te regelen omwille van de publieke goede naam. Broer Kees verkocht zijn Tilburgs bedrijf eind 1884 aan de familie Deprez.[53] Later vestigde hij zich in Brussel en geraakte tot grote welstand. Door in de jaren '90 zijn oude schulden af te betalen verbeterde hij de relaties met zijn familie tenslotte aanzienlijk.[54]

Pierre (1857), zijn jongste broer, bezorgde Frans echte kopzorgen. Eind oktober 1880 werd hij naar Amsterdam gestuurd om de winkel op de Nieuwendijk 199 – waar in Breda gefabriceerde ijzerwaren werden verkocht – te exploiteren. Het ging bijna meteen mis. Zijn 30-jarige pensionhoudster Therese Floquet bleek in januari 1881 zwanger van hem te zijn. In september werd Pierrette Floquet geboren, met de vermelding 'vader onbekend'. Voor deze misstap moest de familie – dankzij bemiddeling van de paters Jezuïeten – een regeling treffen. Daar bleef het niet bij. Frans stuurde grote hoeveelheden ijzerwaren op krediet naar Amsterdam, waar ze volop werden verkocht, maar Pierre verzuimde zijn schulden bij Frans af te lossen. Dit leidde tenslotte in 1883 tot een failliet op eigen aangifte van de handelszaak van Pierre. Dit faillissement kon dankzij het geld van echtgenote Jeannette Hermans voor 33,3% worden gehomologeerd (bekrachtigd). Frans Klep raakte toch *f* 20.000 kwijt.[55]

De Amsterdamse handelszaak was in beginsel zeer winstgevend en werd dan ook voortgezet. Pierre bleef echter een wanbetaler en gebruikte het geld voor andere activiteiten. In mei 1893 was hij aan Frans alweer *f* 50.000 schuldig, medio 1897 zelfs *f* 90.000.[56] In april 1902 liep het nog altijd niet opgeloste financiële conflict met Pierre nog een keer zeer hoog op toen Frans – die nu *f* 100.000 tegoed had – conservatoir beslag liet leggen op het woonhuis van Pierre in Huizen. Het kwam nu tot doodsbedreigingen. Pierre zou hem doodschieten op de bruiloft van Arthur Klep, tweede zoon van Frans, die op punt stond te huwen. Daarna zou hij zelfmoord plegen. De ruzie werd door Jan weer eens gesust. In 1903

hertrouwde Pierre waarna de decennialange strijd over familie en bedrijf – die niet los te zien is van het overnamecontract van 1875 – eindelijk wegebde.[57]

De Etna begon in 1902 met een nieuw Amsterdams filiaal. Het stond onder leiding van J.J. de Kam. In 1913 werd het verplaatst van de Leidsche Gracht 17 naar de Groenburgwal 25.[58]

De nieuwbouw van de Etna aan de Tramsingel (1888)

De soms erg lastige familieaangelegenheden leidden Frans Klep niet af van zijn grote industriële levensproject: de verplaatsing van de fabriek van de Haagdijk naar de Tramsingel, met een grote fabrikantenvilla op 50 are grond ernaast. Vanaf 1868 werden de vestingwerken van Breda geslecht, maar die bleven voorlopig in handen van de Staat. Particulieren verkochten de direct daarachter gelegen landbouwgronden die nu goed toegankelijk waren geworden. Daar vestigden zich in 1871-72 de marmerzagerij W. van Glabbeek, de latere suikerfabriek Felix Wittouck en de ijzergieterij Merkelbach, Marbais & Cie, gevolgd door nog andere bedrijven.[59] De weduwe Klep-De Bruijn had nog maar net haar bedrijfsgebouwen aan de Haagdijk uitgebreid. Ook moest de overname van het bedrijf met haar zoon nog geregeld worden. Van verplaatsing van het bedrijf kon toen geen sprake zijn.

Dit veranderde rond 1885. Frans Klep had de omzet in 10 jaar doen stijgen van *f* 69.000 tot *f* 90.000, maar door gebrek aan ruimte schommelde het aantal arbeiders nog altijd rond de 40-50 man. Bovendien verliep de aan- en afvoer van ijzer, kolen en gietwerk moeizaam. Er was nu ook financiële ruimte omdat de schuld van 1875 aan zijn moeder was afgelost.

In 1887 kwamen er vestinggronden in de verkoop. Frans Klep bracht in juli 1887 een publiek bod uit en was de hoogste bieder. De koop werd hem echter niet gegund omdat het bod onder de raming was gebleven. Hij liet het er niet bij zitten. In De Grondwet van 15 september 1887 werd het verrassende nieuws gebracht dat F. Klep, lid van den gemeenteraad te Breda en lid der firma C. Klep-De Bruijn & Zoon, nabij de ijzergieterij Merkelbach een uitgestrekt terrein had aangekocht. Van drie verkopers kocht hij in totaal 1,33 ha nat weiland en eind januari 1888 wist hij nog de hand te leggen op ruim een halve hectare vestinggronden.[60]

De nieuwe fabriek kreeg de naam De Etna terwijl de eigenaar zich niet langer firma Klep de Bruijn noemde, maar firma Frans Klep.[61] Het bedrijf besloeg met de ijzergieterij, vormerij, modelmakerij, monteerderij, smederij en draaierij, en met de nodige opslagplaatsen en loodsen voor modellen, grondstoffen en afgewerkte producten ca 6.000 m^2. In

50 Coll. P.Klep. Privée. 20 oktober 1881, 1890, fo 708 en 740.
51 Coll. P.Klep. Privée 27 oktober 1883.
52 Coll. P.Klep. Privée, diverse plaatsen. Voor een exemplaar van een brief van zijn moeder: Janssens, 160 jaar Etna, p. 12.
53 Van Hooff, De metaalnijverheid in Tilburg, p.6-8.
54 Coll. P.Klep. Privée, diverse plaatsen.
55 Coll. P.Klep. Privée 7 augustus 1889, 10 april 1900. Gehomologeerd: overeengekomen en vastgesteld.
56 Coll. P.Klep. Privée 14 juni 1897.
57 Coll. P.Klep. Privée, 17 april 1900, 2 mei 1900, 17 juli 1900, 3 februari 1903.
58 Jubilee-uitgave, p. 10; Coll. P.Klep. Privée 14 mei 1908 en 1 juli 1910; Klep, Veertig jaar.
59 Otten, De ontmanteling, p.10.
60 SAB, Notaris Steins Bisschop, Akten 1887, nr 156, 161, 163, 171, 182 en 183. Overeenkomst met Ministerie van Financiën van 31 jan 1888. Gekocht werd sectie A 2499 geheel (35 are) en A 2549 oostelijk deel (16 are 10). Coll. P. Klep. Zie ook de Wet van 8 augustus 1888 (goedkeuring van verkoop van vestinggrond te Breda aan F.P.J. Klep): Nederlandsche Staatscourant, Staatsblad 125. In totaal ging het om 1,84 ha en *f* 11.630. Voor de gronden en huizen aan de Haagdijk kreeg hij slechts *f* 17.765, beduidend minder dan wat hij in 1875 had betaald.
61 Vermelding van de naam Etna: SAB, Gemeenteverslag Breda 1888, p. 46.

de nieuwe fabriek kwam een stoommachine van 18 pk te staan. De uitbreiding vormde een grote vooruitgang vergeleken met de Haagdijk waar de fabrieksgebouwen ca 2.000 m² groot waren op een terrein van slechts 2.500 m².[62]

Tijdelijk woonachtig in een gehuurd huis op de Prinsenkade liet het echtpaar Klep- van de Loo ten oosten van de nieuwe fabriek Villa Maria verrijzen, gebouwd naar het plan van architect Jules Hofman (1859-1919).[63] Hij was een oud-leerling van de Kunstacademie van Antwerpen en ontwikkelde zich later tot een van de belangrijkste Antwerpse architecten van de Art Nouveau.

7. Villa Maria, Tramsingel 16. Architect Jules Hofman. Gereed in 1890. (Collectie P. KLep)

Van de werking van kachels begreep hij niet zo veel, want na oplevering bleek geen enkele schoorsteen te trekken.[64] De tuin werd – na toestemming door B &W – aangelegd door H.C. Waals, opzichter van beplantingen en wegen bij de gemeente Breda.[65]

Frans Klep had nu eindelijk de ruimte om voor zijn huishoudelijke artikelen nieuwe markten te veroveren. Deze markt was expansief. Van grote betekenis voor De Etna was dat de arbeiders hun koopkracht na 1880 als gevolg van dalende voedselprijzen voortdurend zagen toenemen, terwijl ook de lonen – vooral van de geschoolde arbeiders – begonnen te stijgen. Kortom, de massa van de arbeiders volgde nu snel de middengroepen met het kopen van kachels en kooktoestellen. Het was zaak de dominante buitenlandse concurrenten de baas te worden. Frans Klep slaagde erin in België en Frankrijk geheime

procedés voor het emailleren van ijzerwaren te kopen en installeerde in 1891 een afzonderlijke emailleerderij van 65 m². In 1892 liet hij de ijzergieterij nog eens met 1.600 m² uitbreiden tot 3.200m2 waarna in 1895 nog twee extra smidsvuren en een vernikkelinrichting volgden. [66]

Gegoten kachels vonden meer en meer aftrek omdat zij met een laag verbruik de hele nacht konden doorbranden en dankzij het gietijzer steeds warmte afgaven. Verfraaiingen met ornamenten – vanouds een sterk punt van het bedrijf – en een hoge kwaliteit van emaille en nikkel bleken van wezenlijk belang. Nu kon hij de concurrentie van geëmailleerde artikelen uit Frankrijk, België en Duitsland het hoofd bieden. Ook de Amerikaanse kachels, die fraai vernikkeld waren, konden nu door De Etna van de Nederlandse markt worden verdrongen.

In de jaren 1888-1900 beleefde De Etna een unieke fase van expansie. Het aantal arbeiders verviervoudigde: van ruim 50 in de jaren vlak voor de verhuizing tot 226 tijdens het 40-jarig bestaan van de ijzergieterij in 1896. Daarna steeg het totaal verder tot 275 in 1900. Het bedrijf telde in 1896 twee smeltovens voor ruw ijzer met bijbehorende blaasmachines, twee stoommachines met in totaal 80 pk en een daaraan gekoppelde elektrische installatie. In november 1894 werd voor het eerst 100 ton ijzer per week gesmolten, in 1896 was dit tot 120 gestegen.[67] Het aantal modellen voor gietwerk nam exponentieel toe. Door de wisselingen in de smaak van het publiek waren de afschrijvingen op modellen hoog. In 1899 werd de emailleerinrichting van 1891 vervangen door een grotere. De bankier, de Gebrs Klep & Co in Breda, had moeite de expansie te volgen. In 1890 konden zij een bedrag van *f* 3.500 niet leveren waarna Frans Klep hen verving door het in 1877 opgerichte kassierskantoor Ingen-Housz. De omzet passeerde in 1900 de *f* 300.000 met een winst van *f* 42.000.[68]

Groei van het bedrijf was van enorm belang, vooral door zijn toenemende kindertal. Het jaar 1892 was in dit opzicht echter een ramp, want zijn dochtertje Paulina (1889) en zijn pas geboren Robert overleden beiden door ziekte en zwakheid in mei 1892. Eerder verloor het echtpaar al vier kinderen: in 1881 de tweejarige Theresia wegens longontsteking, in 1885 een pasgeboren tweeling wegens 'maagcatarre', mogelijk door bedorven melk, en in 1888 hun vijfjarig zoontje Maximiliaan, die terwijl hij in bed lag kans zag een krant in brand te steken. De toegesnelde moeder – nog maar ternauwernood hersteld van een miskraam – viel flauw en het onheil geschiedde. Doordat na 1892 nog drie kinderen werden geboren, moest het echtpaar uiteindelijk zien te zorgen voor zeven zonen en vier dochters.

62 De Grondwet, 15 september 1887; De Bredanaar, 15e jrg, 18 juli 1896. Zie voor de goederen aan de Haagdijk die in 1888 voor *f* 17.765 publiek zijn verkocht: SAB, Notaris Steins Bisschop, 1888, akte 187 en 197, 18 september 1888. Ook de Engelse Tangye Brothers stoommachine van 8 pk met de bijbehorende stoomketel werd verkocht.

63 SAB, Bouwvergunning van de gemeente Breda van 2 mei 1889, sectie A nr 2499. De Bredanaar, 18 juli 1896.

64 Over het werk van Hofman onder meer: https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/2805. De villa Maria is inmiddels gesloopt. Over de schoorstenen die niet trokken: Coll. P. Klep; Gegevens betreffende de stichting en de groei der N.V. IJzergieterijen en Emailleerfabrieken De Etna, p. 11verso.

65 Mededeling van Frans Klep. Notulen van de Gemeenteraad van Breda, zitting van 22 oktober 1890.

66 Vergunning van de gemeente Princenhage van 4 februari 1888 voor het bouwen van een koper- en ijzergieterij, met een schoorsteen van 18 m.

67 De Bredanaar, 18 juli 1896, Frans Klep, Coll. P.Klep. Privée 22 juni 1894.

68 Coll. P.Klep. Privée 8 november 1890 en 16 maart 1891; winstcijfers 24 januari 1902; over de firma Ingen-Housz: Van den Eerenbeemt, Handels- en Industriebanken, p. 224-225.

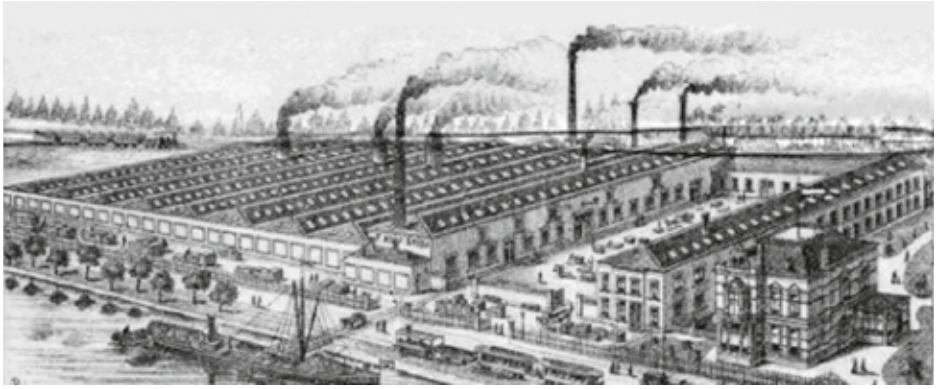

8. De Etna volgens een briefhoofd uit 1898, inclusief de uitbreidingen van 1889-1896, met twee stoommachines (met de twee grootste schoorstenen) en nog diverse schoorstenen van de gieterij en enkele smederijen. Rechts van de fabriek staat de directiewoning. (Coll. Stedelijk Museum Breda ST05013)

Publiek optreden van een 'flinke nijverheidsman'

In het Bredase publieke leven was Frans Klep geen al te opvallende figuur. In 1877 werd hij bij de in 1775 opgerichte en door de Loge gedomineerde Groote Sociëteit afgewezen. Dit was teleurstellend omdat zijn oom Martinus (Doctor) Klep in dat jaar een grote rol speelde in de plaatsing van een geldlening van *f* 35.000 ter financiering van het nieuwe gebouw van de Groote Sociëteit aan de Veemarktstraat.[69] Maar hij stond niet alleen. Door na 1875 sterk groeiende tegenstellingen tussen liberalen en klerikalen werden ook mr. Victor Claessen en ondernemers G. G. J. Verdussen, A. Lips jr., W. Merkelbach, W. J. Van den Steenstraten en C. J. Marijnen afgewezen, 'allen personen uit de eerste standen van Breda', omdat zij naar zeggen van de schrijver van een pro-katholiek pamflet 'niet wensten te dansen naar de pijpen van de liberalen en een afschuw hebben van de Loge'.[70]

Het jaar 1877 was ook ongelukkig voor Frans Klep omdat hij bij de verkiezing als lid van het bestuur van de Kamer van Koophandel weliswaar werd gekozen, maar vervolgens werd uitgesloten omdat hij nog geen dertig jaar oud was.[71] In januari 1885 waagde hij het opnieuw, maar verloor van zijn concurrent C.J. Marijnen.[72] In november 1890 werd hij tenslotte verkozen.[73] Nadat zijn termijn in 1894 voorbij was, stelde hij zijn lidmaatschap weer ter beschikking.

In juli 1886, terwijl hij deelnam aan de gemeenteraadsverkiezingen te Breda, werd hij dan toch lid van Groote Sociëteit. Dankzij voorspraak van het lid Gerhard Pels Rijcken, oud-minister van Marine, stemden alle 67 leden positief over zijn ballotage.[74] In november 1886 werd hij bovendien tot bestuurslid gekozen van de door de Bredase conservatieve katholieken verafschuwde Vereeniging Concordia, die in 1881 een fraaie concertzaal had geopend. Dit initiatief was in Breda met een zodanige bijval begroet, dat de geestelijkheid vanaf de kansel tegen de aldaar opgevoerde onzedelijke balletten en andere verboden stukken meende te moeten waarschuwen.[75]

Frans Klep vertoonde dus tevens ambitie om in de gemeenteraad te komen. In juli 1881 werd hij met de fabrikant J.F. de Booy kandidaat gesteld door de Vereeniging voor

Handel en Nijverheid, maar beiden moesten het afleggen tegen katholieke en liberale kandidaten. Ook in 1882 mislukte zijn opzet.[76] Zijn verkiezing tot lid van de gemeenteraad van Breda in juli 1886 verliep opmerkelijk. Gesteund door de neutrale Kiesvereeniging Breda's Welzijn, de Kiesvereeniging Burgerplicht (waarvan werd gezegd dat de Loge erin zat) en de liberale Kiesvereeniging Eendracht maakt Macht wist hij na een spannende kiesstrijd tegen mr H.A. van Mens – die door de R.K. geestelijkheid werd gesteund – de zetel te winnen. Daarbij speelde een rol dat in De Tijd een ingezonden stuk verscheen waarin Frans Klep, de 'flinke nijverheidsman', werd geportretteerd als een goede katholiek die zeker niet met de liberalen zou heulen.[77]

Helaas werd zijn verkiezing ongeldig verklaard toen bleek dat er vier stemmen onterecht waren uitgebracht. De nieuwe verkiezing in november 1886 – waarbij de Tijd hem nu de kandidaat der liberalen noemde – won hij opnieuw en zo kon hij tenslotte zijn zetel als gemeenteraadslid innemen.[78] In juli 1887 werd hij met andere aftredende raadsleden herkozen.[79] In juli 1893 bedankte hij voor een verdere kandidatuur ten gunste van W. Ingen-Housz.[80]

Frans Klep zetelde van 1888 tot zijn aftreden eind 1893 in de gemeentelijke Commissie van Beheer van de Gasfabriek. Hij bepleitte in 1887 met succes een subsidie voor de Koninklijke Muziekvereniging "Vlijt en Volharding" – die hem in 1874 een serenade was komen brengen –, maar hij kreeg niet gedaan dat de bruggen in het Valkenbergpark gietijzeren leuningen zouden krijgen in plaats van houten (1887) of dat er een stoombrandspuit zou worden aangekocht (1888). Hij kreeg de Raad wel achter zijn voorstel om de koning een gelukwens voor zijn herstel en zijn 40 jarige regering te zenden (mei 1889). De belangen van de schippers verdedigde hij door te verzoeken om beperking van de ligkosten bij zware ijsgang en voldoende trekpaarden langs het jaagpad om alle schepen te kunnen bedienen (1889-90).[81]

Om de hygiëne te bevorderen en het 'onkies zwemmen in de grachten te voorkomen' – een zwembroek werd niet gebruikt – deed Frans Klep in oktober 1890 het voorstel om ƒ12.000 uit te trekken voor een gemeentelijke drijvende zweminrichting die op zaterdag en zondag kosteloos zou zijn voor het publiek. De gemeentearchitect kreeg de opdracht een nader voorstel uit te werken, maar er kwam niets.[82] Tot verbazing van Klep en de hele Raad kwam B&W in januari 1893 tenslotte met het voorstel slechts een badinrichting te laten maken, in de veronderstelling dat het Bredase publiek gebruik zou mogen maken van de zweminrichting van de KMA. Toen dit niet mogelijk bleek, kwam B&W in juni 1893 dan toch weer met een gecombineerde bad- en zweminrichting. In augustus keurde de Bouwcommissie de locatie ervan echter af. Het werd een liedje zonder einde.

69 Oud en Nieuw Gastel, Notaris A.H. van Moorsel, 17 augustus 1877, akte 1677.
70 De Lepper, Het Bredase leven rond 1862, p. 316. De Maasbode, 16 september 1877; Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant, 4 december 1877.
71 Algemeen Handelsblad, 2 december 1877.
72 Tilburgsche Courant, 4 januari 1885.
73 De Tijd, 19 november 1890.
74 Coll. P.Klep. Privée 10 juli 1886. Gerhard Christiaan Coenraad (Gerrit) Pels Rijcken (Princenhage 1810-Breda 1889) was oud-marineofficier en oud-minister van Marine (1866-68) en familie van Mr. A.C. D. Pels Rijcken, de advocaat van Frans Klep.
75 De Maasbode, 18 jan 1889.
76 De Tijd, 23 juli 1881; De Grondwet, 16 februari 1882.
77 De Tijd, 14 juni 1886. Over de Loge in Burgerplicht: De Grondwet, 4 november 1886.
78 Algemeen Handelsblad, 12 november 1886; De Tijd, 8 november 1886.
79 Nieuws van den Dag Kleine Courant, 22 juli 1887.
80 De Telegraaf, 8 juli 1893.
81 SAB, Notulen van de gemeenteraad.
82 SAB, Notulen gemeenteraad 26 november 1892.

Uiteindelijk werd in november 1894, een jaar na het vertrek van Frans Klep uit de Raad, op voorstel van wethouder Oukoop een badinrichting goedgekeurd die bestond uit een smal bassin langs de Mark van 45 meter lang en 80 cm diep. Van het door Frans Klep voorgestelde zwembad kwam verder niets meer.

Of zijn relatie met burgemeester Engelbert de Man altijd goed was, kan betwijfeld worden. Voor zijn aantreden was er de zaak van de schoolbanken. Op 2 augustus 1884 stelden B&W voor bij een Antwerpse agent onderhands Amerikaanse schoolbanken aan te kopen. Hierop stelde de ijzergieter Marijnen de vraag of het niet in het belang van de industrie in Breda was om dit openbaar aan te besteden. De reactie was dat deze banken in Breda niet deugdelijk konden worden gefabriceerd. De Tijd meldde echter op 6 maart 1885 dat de firma C. Klep de Bruijn & Zn van een Amsterdams handelshuis de opdracht had gekregen Amerikaanse schoolbanken te leveren, waarvan er een aantal moesten dienen voor een nieuwe school te Breda.[83]

Dat was een afgang voor de burgemeester. Tijdens het raadslidmaatschap van Frans Klep volgde de veel te lang lopende zwembadaffaire, wat ook niet prettig was. En dan waren er kleinere incidenten die voor Frans Klep niet aangenaam geweest kunnen zijn. In juni 1890 deed hij het voorstel om ouders die meerdere meisjes naar school zonden een korting op het schoolgeld te geven van 25%. Hierop merkte de burgemeester op dat de voorgestelde reductie een premie zou zijn voor degenen met de meeste kinderen. Dit was een onuitgesproken verwijzing naar de kinderen van Klep in Villa Maria.[84] In de officiële notulen van de Raad zal men deze reactie overigens vergeefs zoeken.[85]

In juli 1893 poogde Frans Klep zonder succes een verbod op het aansluiten van waterclosets op de nieuwe stadswaterleiding te voorkomen. Volgens B&W waren de waterclosets er de oorzaak van dat de beerputten veel te snel vol zouden raken, wat zou leiden tot watervervuiling. De waterclosets waren echter een winstgevend product van De Etna. Klep bepleitte het gebruik van verspreid liggende sterfputten – zoals bij hem thuis – waarin het water langzaam kon wegzakken. Dit ontlokte burgemeester De Man de opmerking dat niet iedereen kon beschikken over een tuin van een halve hectare.[86]

Tijdens zijn raadslidmaatschap passeerden enkele voor Frans Klep belangrijke zaken. Zijn aankoop van voormalige vestinggronden kwam in de eerste helft van 1888 tot stand. In november 1888 vroeg hij B&W een regeling om een zandweg op zijn terrein, het Dijkje geheten, te mogen verleggen en bood hij een grondruil aan. Dit werd met algemene stemmen goedgekeurd.[87]

Frans Klep had sedert de aanvang van zijn activiteit in 1875 door zijn openbare functies en de groei van zijn bedrijf een behoorlijk sociaal aanzien verworven. Dit was ongetwijfeld nog versterkt door zijn stijgende positie op de lijst van de hoogstaangeslagenen in de Provincie Noord-Brabant. In 1888 verscheen zijn naam met 330 anderen voor de eerste keer met een aanslag van *f* 312. Tegen 1893 was dit bedrag bijna verdubbeld tot *f* 595 en moest hij van de 19 Bredanaars alleen Ingen-Housz,Van Mierlo, Lips, Sassen en Merkelbach voor laten gaan.[88] Maar vanaf 1894 kwam er ook een heel ander geluid: hij kreeg te maken met publieke kritiek op zijn manier van ondernemerschap. Deze kritiek, waarover later meer, kwam uit socialistische hoek en hoewel deze zeker niet gedeeld werd door de toenmalige Bredase dagbladpers deed het zijn reputatie ongetwijfeld geen goed.

Personeelsverhoudingen onder druk

Na de bouw van de nieuwe fabriek aan de Tramsingel in 1888 kwamen de sociale verhoudingen in het bedrijf in een geheel nieuwe fase. De oude kleinschaligheid van de Haagdijk ging verloren. In hoog tempo werden nieuwe arbeiders in dienst genomen. Er werd geworven tot in de Achterhoek ten koste van de ijzergieterijen aldaar, maar ook in Holland. Toen zijn broer Pierre Klep in 1896 zijn productie van kooktoestellen in Amsterdam staakte, kwamen er 50 man bij en steeg het totaal tot boven de 250.[89]

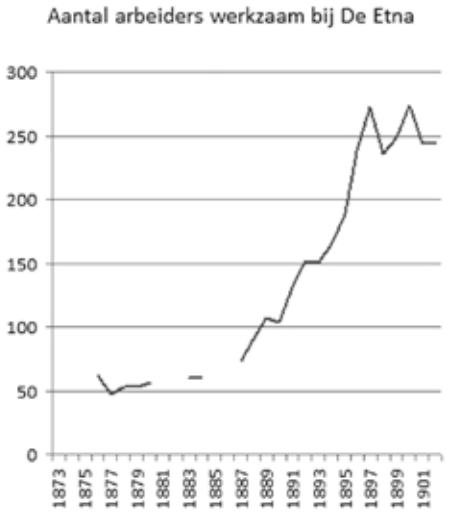

9. Grafiek met het aantal arbeiders van De Etna tussen 1875 en 1901.

Er waren arbeiders die per uur werden betaald. De ongeschoolde sjouwers kregen rond 1890 9 of 10 cent per uur, of *f* 7 per week. Smeden en timmerlieden verdienden 14 cent of *f* 10 per week. Vormers en ijzergieters kregen stukloon om hen aan te moedigen zoveel mogelijk en zo goed mogelijk te produceren. Bovendien kon hun werkdag – naargelang het smelten van het ijzer – oplopen tot 14 of zelfs 16 uur. Zo konden zij soms aan *f* 15 gulden per week komen. Om het tempo hoog te kunnen houden lieten sommige arbeiders zich voor allerlei klusjes bijstaan door hun zoons. Die moesten wel minstens 12 jaar zijn. In het decennium na 1888 waren er gemiddeld 25 jongens werkzaam bij De Etna.[90]

De bazen en onderbazen in het bedrijf hadden een belangrijk aandeel in de organisatie van het bedrijf. De in Ath geboren Adrien Servais Cosijn – *chef de fonderie* en bedrijfsleider sedert 1872 – verving Frans Klep bij afwezigheid en was verantwoordelijk voor de goede gang van zaken. Onder zijn bewind werd in 1884 een onderling ziekenfonds opgericht. Er kwamen veel grote en kleine ongelukken voor, vooral door rondspattend ijzer. De werkliedenvereniging van het bedrijf, genaamd "Orde en Vriendschap", vroeg een contributie van 10 cent per week en keerde *f* 3 per week uit gedurende maximaal drie maanden, en dan nog *f* 1,50 gedurende drie maanden. Deelname was niet verplicht: rond 1890 was ongeveer de helft van het personeel lid.[91] Cosijn introduceerde ook een fabrieksreglement dat door een veelheid van boetebepalingen de orde in de fabriek en een maximale arbeidsprestatie

83 SAB, Notulen gemeenteraad 2 augustus1884; De Tijd, 6 maart 1885.
84 Tilburgsche Courant 12 juni 1890.
85 SAB, Notulen gemeenteraad, 7 juni 1890.
86 SAB, Notulen gemeenteraad 15 juli 1893.
87 SAB, Notulen gemeenteraad 16 februari 1889.
88 Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant, 1888-1893.
89 Coll. P.Klep. Privée 1896, fo 895.
90 SAB, Gemeenteverslagen van Breda en Princenhage. In het verslag van Struwe en Bekaer (1888/89) werden 74 arbeiders opgegeven inclusief 14 jongens, waarvan een jongen van 12 jaar, zes jongens van 14 of 15 jaar en zeven jongens van 16 of 17 jaar, in totaal 19% van de arbeiders. De nijverheidsstatistiek van Struve en Bekaar was het eerste volledige onderzoek naar de Nederlandse industrie waarbij gegevens systematisch werden verzameld en gecontroleerd. Zie voor Struve en Bekaar: http://www.neha.nl/struve/
91 Enquête door de Staatscommissie. Ondervraging van L.F. Husson, 24 februari 1892.

poogde te garanderen. Te laat komen, afwezigheid en vooral fouten en beschadigingen van gietwerk werden bestraft. De werkweek bestond uit zes dagen van 12 uur in de zomer en 11 uur in de winter. De handhaving van het reglement gaf steeds veel ongenoegen.[92]

Thomas de Ruijter, ex-kanonnier van het Oost-Indisch leger en magazijnmeester, had een belangrijke rol in de fabriek omdat hij de gietproducten accepteerde of afkeurde en zo het stukloon en de boeten van de arbeiders bepaalde. Hij werd begin 1888 ontslagen omdat hij vaak afwezig was op maandagmorgen, een dag die door het vertrek van de beurtschipper op Amsterdam heel druk was.[93] Hij werd opgevolgd door Roelof Koes, een uit Ruinen afkomstige ex-militair, die al spoedig een heel kwalijke reputatie kreeg. Hij vertrok tien jaar later naar Rotterdam en werd vuurstoker op de grote vaart.

Het toezicht op de grote uitbreiding en technische vernieuwing van 1892 liet Frans Klep over aan de jonge architect en bouwkundige Arnoldus J. Verhoeven. Hij bleek zeer goed te voldoen, wat een belangrijke verandering in de bedrijfsleiding teweeg bracht. Begin 1893 verliet de 67-jarige Cosijn na 21 jaar trouwe dienst het bedrijf en werd opgevolgd door Verhoeven. Bij zijn vertrek werd Cosijn *f* 11.910 aan kapitaal, lonen en rente uitgekeerd.[94] Zijn jongste zoon Henri, sedert 1880 boekhouder en vertrouweling van Klep, bleef in dienst, maar zijn oudste zoon Celestin Cosijn, onderbaas in de gieterij, moest vertrekken. Hij begon tegenover De Etna aan de Tramsingel een eigen ijzergieterij waar al gauw 30 man werkten.[95]

Langzamerhand moest Frans Klep ook denken aan zijn opvolging. Dit betekende dat enkele van zijn zoons op de werkvloer verschenen. De oudste zoon François (1876), die moeilijk studeerde, werd met Pasen 1891 van Rolduc gehaald en in de zaak genomen. Na een industriële scholing in Engeland in de tweede helft van 1894 werd hij bij bedrijfsleider Verhoeven geplaatst. Pasen 1896 haalde Frans Klep zijn tweede zoon Arthur (1879) van Rolduc en plaatste hem als 16-jarige op kantoor bij de eerste boekhouder, Henri Cosijn. Ook werd hij belast met vertrouwelijke correspondentie. In augustus 1898 liet hij ook zijn derde zoon Hubert (1881) van Rolduc komen. Deze had eerder te kennen gegeven priester te willen worden, maar was na een kort verblijf op het kleinseminarie Ypelaar van gedachte veranderd. Zijn schoolprestaties op Rolduc vielen tegen. Frans Klep hoopte hem als 17-jarige onder toezicht van Verhoeven intern op te kunnen leiden tot mecanicien. Voor hem had hij een eigen machinefabriek in gedachten.[96]

De sociale kwestie en De Etna

De schaalvergroting van De Etna en de aanpassingen in de leiding ervan waren niet uniek in Nederland en gingen gepaard met een nieuw verschijnsel: een publieke discussie over wantoestanden in de nijverheid. Frans Klep kreeg ook te maken met sociale wetten. Na de grootscheepse fabrieksenquête van 1888 – waarbij ook De Etna werd bezocht – werd de Arbeidswet 1889 aangenomen die de werkdag voor kinderen tussen 12 en 16 jaar en voor vrouwen beperkte tot maximaal 11 uur. Tevens werd een Arbeidsinspectie opgericht. In 1890 volgde een uitgebreid vervolgonderzoek naar belangrijke sociale thema's, zoals de zwaarte en duur van de arbeid, bedrijfsongelukken, ziekteverzekeringen en woningtoestanden. Daartoe werden ook Frans Klep en een werknemer van hem, L.F. Husson, bestuurslid van het bedrijfsziekenfonds van De Etna, in 1892 door een speciale Staatscommissie verhoord.[97]

Husson – 17 jaar eerder bij De Etna begonnen – beschreef de werking van het bedrijfsziekenfonds. Ongeveer de helft van de arbeiders was lid. Als iedereen het ermee eens was werden ook wel uitkeringen uit consideratie gedaan. Frans Klep vond de gewoonte van de leden om het jaarlijks overschot te verteren reden om er als patroon geen geld in te steken. Als dit verteer afgeschaft zou worden en de weekbijdrage gehalveerd zou worden tot 5 cent was hij bereid de verzekering in zijn fabriek verplicht te stellen en de boetepot erbij te doen. Die pot bedroeg ongeveer *f*60 à *f*70 per jaar.

Gevraagd waarom zijn bij De Etna gebouwde arbeidershuizen zo weinig aftrek vonden antwoordde Klep dat zijn arbeiders wellicht dichter bij school en verder van de patroon af wilden wonen. Husson merkte echter op dat *f*1,60 per week erg hoog was; hij had voor *f*1,- per week een heel redelijke woning in de stad.

De ongevallen in het bedrijf werden door beiden qua ernst en frequentie gebagatelliseerd. Handen of voeten verbranden door vloeibaar ijzer werd als normaal voorgesteld. Doorgaans was de verwonde arbeider in 5, 6 of 7 dagen weer op het werk, zo verklaarde Klep. Hij liet verstaan het onaangenaam te vinden dat elk ongeluk werd gevolgd door een onderzoek van de veldwachter in de fabriek. Dit ondermijnde zijn gezag als patroon. Een ongevallenverzekering bestond niet. Hij wachtte liever af wat de staat ging doen.
Zowel Husson als Klep beklemtoonden – met de Arbeidswet 1889 in het achterhoofd – dat er weliswaar jongens van 12 tot 16 jaar in het bedrijf werkten, maar dat zij geen zwaar of gevaarlijk werk deden. Zij werkten 11 uur, een uur minder dan de anderen. Dit voorschrift achtte Frans Klep bezwaarlijk. Niet alleen was het nadelig voor hun langer doorwerkende vaders, maar ook gingen die jongens op straat rondslenteren en haalden ze kattenkwaad uit totdat hun vader naar huis ging. Ze zouden even lang moeten werken, zo meende Klep.

Het idee om de arbeidsduur van 12 uur te verminderen om de arbeiders in een betere conditie te brengen en zo de productie gelijk te houden of zelfs te laten groeien, stond hem beslist niet aan. Na 26 jaar omgang met de werkman meende hij hem anders te kennen. Hetzelfde laconieke denken over de arbeidsomstandigheden bleek toen de zeswekelijkse schoonmaak van de stoomketel ter sprake kwam. Klep werd gevraagd of de korte nacht tussen zaterdagavond en zondagmorgen wel voldoende was om de ketel zodanig te laten afkoelen dat de werklieden erin konden gaan. "Het is wel warm", antwoordde de patroon, "Maar ik heb er geen klachten over gehoord. De mensen wisselen elkaar ook om de vijf minuten af".

Wat vond Frans Klep van de vakbeweging? Vanouds bestonden in Breda gilde-achtige arbeidersorganisaties die per beroepscategorie waren georganiseerd en voor ontspanning en onderlinge hulp zorgden. De fabrieken vielen hier aanvankelijk buiten, maar geleidelijk ontstonden fabrieksverenigingen. Sedert 1856 bestond binnen de Etna een werkliedenvereniging "Orde en Vriendschap" met een eigen lokaal aan de Pekbrug in de stad.[98] Deze organisatie hield zich echter verre van kritische discussie met de patroon. In hetzelfde verhoor door de Staatscommissie werd Frans Klep gevraagd naar de wenselijkheid van

92 Recht voor Allen, 31 maart 1895.
93 Coll. P.Klep. Privée 1888, fo 576.
94 Waarschijnlijk was gedurende al die jaren van zijn loon een bedrag apart gehouden, waarover rente werd berekend. De bedoeling hiervan was voortijdig opstappen te voorkomen.
95 Coll. P.Klep. Privée 1893, fo 781 en 784. SAB, Gemeenteverslagen Breda 1896-99.
96 Coll. P.Klep. Privée 14 mei 1889, 31 december 1990, 4 maart 1891, 4 april 1891, 24 februari 1892, 4 december 1894, 24 februari 1896. In 1898 maakte François nog een studiereis naar de USA. Over Hubert: Coll. P.Klep. Privée 2 augustus 1898 en 15 november 1898.
97 Voor het volgende: Enquête door de Staatscommissie. Ondervraging van L.F. Husson, werknemer van de ijzergieterij van Frans Klep, en van F.P.J. Klep eigenaar van de ijzergieterij Fr. Klep te Princenhage, 24 februari 1892.
98 Nieuwe Bredasche Courant, 22 juli1896 beschrijft het nieuwe vaandel van 'Orde en Vriendschap', gemaakt door de heren Van Kalken en Nusselein.

'een bemiddelend orgaan tot voorkoming of bijlegging van geschillen tussen werkgever en werknemer'. Op de achtergrond speelde de maatschappelijke discussie over de rol van de vakbonden of de nog in te stellen Kamers van de Arbeid. 'Ik bespreek die zaken liever met mijn eigen volk', was zijn afgemeten reactie. 'Ik geloof dat het beter is dat derden er buiten blijven'.

Kritiek van de vakbeweging

Begin jaren negentig begon in Breda de socialistische beweging te groeien. Via colportage wisten enkele socialistische bladen zoals De Volkstribuun en Recht voor Allen (orgaan van de Sociaal-Democratische Bond) veel explicieter dan de katholieken de aandacht op misstanden te vestigen.[99] In Recht voor Allen vond de geïnteresseerde lezer een rubriek 'Bredasche praatjes' waarin het bedrijf van Frans Klep opmerkelijk vaak voorkwam. In februari 1895 werd over "de schele Klep" gezegd dat hij met zijn modelfabriek geen haar beter was dan de uitzuigerijen van de gewone ambachtelijke patroons. De sjouwerlieden werden voor hun arbeid nu 9 ct per uur betaald, 1 cent minder dan voorheen. Loonsverlagingen waren in 1895 herhaaldelijk aan de orde. Frans Klep probeerde zijn collega-metaalondernemers zo ver te krijgen dat ze allen het loon zouden verlagen van 10 naar 9 cent, maar Backer & Rueb verklaarde zich tegen, waardoor de afspraak niet door ging.[100]

De arbeiders van Klep werden gecommandeerd door de 32-jarige ex-militair en magazijnmeester Roelof Koes, ook in de ogen van Frans Klep geen lieverdje. In 1894 merkte Klep over hem op dat hij eigenlijk moest worden ontslagen omdat hij dronk.[101] Recht voor Allen kenschetste Koes als 'een man die wegens zijn goed gedrag niet meer in militaire dienst kon blijven en die meer verstand heeft om met lichte vrouwen om te gaan, dan met het werkvolk. Zijn eenige gave bestaat hierin, dat hij de werklieden op alle mogelijke manieren weet te negeren, en hen op echt militaire wijze de noodige vloeken naar het hoofd te slingeren'. Directeur Verhoeven had bij de arbeiders evenmin een goede naam. 'Toen verleden week eenige werklieden, naar het heette wegens de felle vorst, twee of drie dagen moesten thuis blijven [en niets konden verdienen] durfde deze jezuïet, de direkteur, tot de menschen zeggen: *Jullie moet nu maar naar de kerk gaan en goed bidden, dan zal het weer wel veranderen.* Zoover meenen deze lieden, dat zij den spot mogen drijven met hun werkvolk'.[102]

Pijnlijker nog was het beeld dat gegeven werd van het optreden van Frans Klep zelf. Een arbeider die al zo lang ziek was dat hij uit de ziekenpot niets meer ontving was naar De Etna gekomen om te werken, maar bleek toch te zwak te zijn en moest naar huis. 'Den ex-militair Koes was dit teveel; hij ging naar den patroon en vertelde hem, dat die zieke maar streken had. Daarop kwam de onmensch bij den werkman. Jij bent niet ziek voegde hij hem toe, maar jij bent te lui om te werken, ik zal zorgen dat je niets meer van de Heilige Familie krijgt.' Arbeiders die medelijden hadden zamelden geld in, maar de patroon verhinderde dit. 'Zeg Klep, is dit overeen te brengen met uw christelijke (?) geweten? (...) En gij arbeiders, wanneer zult gij u eens bewust worden dat de heele kapitalistische bende den spot met u drijft? Wanneer zult gij ophouden uw leed te verzachten door middel van de jeneverflesch? Arbeiders, vereenigt u!' Geen wonder dat Frans Klep razend als een stier de aantijgingen van Recht voor Allen las.[103]

Adrien Cosijn, de voorganger van directeur Verhoeven, had ooit in het bedrijf van Klep een fabrieksreglement geïntroduceerd dat gedetailleerd in Recht voor Allen werd bekriti-

seerd. Het bestond uit tenminste 32 artikelen die bepaalden dat de werkdag 12 uur duurde, de boeten aan Frans Klep toekwamen en die een veelheid van boetebepalingen bevatten over alle mogelijke nalatigheden, afwezigheden, roken, en jenevergebruik. Vooral de boetes voor mislukt gietwerk moesten het ontgelden.[104]

De schrijver van Recht voor Allen schilderde ook een spectaculair beeld van het smelten van het ijzer bij de ijzergieterij Cosijn, een manier van werken die eveneens op De Etna werd gehanteerd. Tegen de hoog opgemetselde oven stond in een bloedhete ruimte een ladder van ongeveer 20 sporten. 'Daarop staan, ruggelings er tegen leunend, de werklui, die belast zijn met het inwerpen van het ijzer. Evenals de opperlieden in de bouw handelen met de dakpannen, zoo reiken deze arbeiders elkander brokken ijzer van 15 of 20 kilogram toe. Op één dag worden op die manier 6 a 8.000 kilogram opgeheven en in den oven geworpen. Een echt paardenwerk'. Toen onlangs Klep in zijn gieterij binnenkwam met enkele fabrieksinspecteurs gelastte hij 'op zalvenden toon aan den meesterknecht Koes dat deze de mannen eens moest laten uitblazen'. Enige dagen later echter, toen de arbeiders 'wederom dien paardenarbeid moesten verrichten' was het weer raak. De arbeiders, zo signaleerde Recht voor Allen nog, waren in het bijzonder verbitterd op de meesterknecht Koes. Dat bleek ook uit het feit dat hij door enige arbeiders zodanig werd afgeranseld, dat de marechaussee verder zorg voor zijn veiligheid moest dragen.[105]

Eind april 1895 signaleerde Recht voor Allen enkele positieve veranderingen in de opstelling van de ijzergieterijen Cosijn en Frans Klep. Deze laatste deed de geïnde boeten voortaan in de ziekenpot en had er nog *f* 100 van hem persoonlijk bijgedaan. Bovendien had hij voor de sjouwers de loonkorting van 10 cent naar 9 cent ongedaan gemaakt. Ook Cosijn voerde veranderingen door. Die wilde niet meer hebben dat er jongens op de ladder van de oven gingen staan, want zo zei hij: "Ze moesten het weer eens in dat vuile blad zetten". Dat was wel het bewijs dat openbaarmaking hielp, zo vond de schrijver. 'Ja arbeiders, daar hebben ze respekt voor. Daar zijn de vampieren zoo bang voor, als de ezels voor zweepslagen'.

Intussen voerde Frans Klep de strijd tegen het socialisme in zijn bedrijf op. In mei 1895 verbood hij het werkvolk om Recht voor Allen te lezen en ontsloeg hij een arbeider die elf jaar bij hem had gewerkt wegens de verdenking van socialistische opvattingen.[106] Maar ook organiseerde hij in juni 1895 – toen hij beschermheer van het bedrijfsziekenfonds was geworden – een groot feest. Zijn arbeiders verenigden zich in de tuin en werden rijkelijk onthaald op bier, broodjes met kaas, en sigaren. 'Menig lied werd er gezongen, menig woord van dank tot den nieuwen beschermheer gericht, zoodat het laat was eer men scheiden ging', zo werd gemeld in de pers.[107] 'De venter van Recht voor Allen vond het wijzer die zaterdagavond niet in de buurt der fabriek te verschijnen', zo voegde de Maasbode daar aan toe.[108]

Hoe kon hij het socialisme nog verder weerwerk bieden? In 1891 was Rerum Novarum verschenen, de belangrijke encycliek van paus Leo XIII, waarin nieuwe uitgangspunten

99 Den Tije, De opkomst van het socialisme in Breda, p. 29-45.
100 Recht voor Allen, 14 april 1895.
101 Coll. P.Klep. Privée, 22 november 1894.
102 Recht voor Allen, 17 februari 1895.
103 Recht voor Allen, 17 februari 1895, 24 maart 1895, 14 april 1895.
104 Recht voor Allen 24 maart 1895.
105 Recht voor Allen, 31 maart 1895.
106 Recht voor Allen, 5 en 19 mei 1895.
107 Provinciaal Noordbrabantsch en 's-Hertogenbossche Courant, 17 juni 1895.
108 De Maasbode, 19 juni 1895.

werden geformuleerd voor de sociale leer van de Katholieke Kerk: een rechtvaardig loon, het recht op eigendom en solidariteit van de sterkeren met de zwakkeren. Als tegenwicht voor het kapitalisme, liberalisme en socialisme werd gepleit voor de vorming van katholieke arbeidersorganisaties en het aannemen van sociale wetten. Erg veel effect had dit in Breda niet.

Het was vooral dankzij de bij Backer & Rueb werkzame timmerman W.C. Mentink dat op 22 juli 1895 een groepje sociaal-katholieken in Breda de R.K. Volksbond oprichtten. Deze fungeerde als een koepelorganisatie van vakarbeiders, waaronder die voor de metaalarbeiders St Eloy (1895). De RK geestelijkheid bezag de Volksbond echter met grote argwaan, mede omdat deze een concurrent was voor de bestaande St Jozefkring van 1883, een religieus georienteerde arbeiderssociëteit die voortkwam uit de in 1871 door de conservatief-katholieke advocaat J.W. van den Biesen opgerichte St. Josephgezellenvereeniging.[109] Tegelijk werd vanaf de kansel uitdrukkelijk gewaarschuwd tegen de grote gevaren van het socialisme.

De socialistische beweging in Breda was enkele weken voor de oprichting van Volksbond, op 1 juli 1895, aanzienlijk verzwakt door de nooit bestrafte vernieling van het socialistische Volksbierhuis De Toekomst aan de Stationsweg. Op 30 juni hadden diverse socialistische voorlieden er gesproken. Domela Nieuwenhuis legde het arbeidsreglement van De Etna – belichaamd door de magazijnmeester Roelof Koes – voor een gehoor van 250 man op de rooster.[110] Buiten werd er rumoer gemaakt en er vlogen al wat stenen door de ruiten. Op maandagavond laat kwam het tot een stormloop van antisocialisten en hun meelopers die het bierhuis in een puinhoop herschiepen.[111] De socialisten waren nu aangeschoten wild in Breda. Zo ging Koes midden in de nacht een hoofdconducteur van de spoorwegen – een socialistische sympathisant – te lijf. Hoewel de gewelddadige Koes al eerder de vroegere bedrijfsleider Cosijn van De Etna met een pistool had bedreigd, meende de schrijver van Recht voor Allen dat hij er wel met een berisping van af zou komen.[112].

Toch was de Bredase anti-socialistische furie niet helemaal succesvol. In februari 1896 verschenen er alweer 'Bredasche praatjes' over de fabriek van Frans Klep. Behalve het boetestelsel en een voorval van onbetaalde werkuren werd ook zijn 20-jarige zoon François op de korrel genomen, in een geval van pesten. Hij had samen met Verhoeven de klompen van Van der Laar, de baas van de vernikkelinrichting, vol met hete lijm gegoten. De jonge Klep schopte ook een werkman die omkeek tegen de schenen. 'Zoo'n 'jongeheer' verdiende waarlijk', zo meende de schrijver, 'dat een paar arbeidersvuisten hem de broek eens afstroopten en hem dan een vaderlijke vermaning werd toegediend'.[113]

Het veertigjarige jubileum van de ijzergieterij in juli 1896 gaf Frans Klep de gelegenheid de banden met het personeel opnieuw aan te halen. Het Nieuws van den Dag, De Bredanaar, de Nieuwe Bredase Courant en De Maasbode gaven een historische schets van het bedrijf en een uitgebreid, zeer positief verslag van het feest. De werknemers vormden een optocht met hun eigen muziekcorps door de stad, zongen prachtige feestmarsen die geschreven waren door de ijzerhandelaar J.F. van Miert en waren voorzien van een schitterend vaandel dat mevrouw Klep-Van de Loo aan de werkliedenvereniging Orde en Vriendschap had geschonken. Het feest duurde van 7 tot 1 uur 's nachts. Het personeel schonk aan Frans Klep een reusachtige foto van een vierkante meter, gemaakt door Franz Reissig, van het voltallige personeel van 226 mannen en jongens in de tuin van Villa Maria.[114] 'De dag van 18 Juli zal zeker den band tusschen patroon en werklieden nauwer hebben toegehaald, hetgeen slechts kan strekken tot beider welzijn.', zo besloot De Maasbode.[115]
Uiteraard klonk het commentaar van Recht voor Allen anders en vooral bitter. De arme stumpers hadden een vaandel gekregen van *f* 400 van Kleps moeder en daar moesten ze mee

lopen onder het zingen van een laf, strooplikkerig vers: 'Kent gij den man die trouw als zijne vaadren de werkman steeds met zachte hand regeert? Wien elkeen staag met achting durft te naderen, wiens naam door ieder onzer wordt geëerd? De stakkers begrijpen niet dat dit vaandel van hun centen is. O, gij hadt dien stoet eens moeten zien. Slechts een enkel flink persoon, maar de rest bestond uit kinderen en afgebeulde, versleten mannen, op wier gelaat uitputting stond te lezen.'[116] 'Had hij niet een prachtige villa kunnen bouwen, terwijl zij nog steeds in krotten zaten? Was de tirannie van Koes niet even groot als vroeger? Was hun loon al noemenswaardig verhoogd? In één woord, krijgt meer gevoel van eigenwaarde, opdat gij niet terwille van een paar glazen bier en een paar broodjes, aan dergelijke reklamemakerij als thans weer plaats vond medewerkt.' De schrijver bekritiseerde de werknemers van de Etna niet minder dan de baas.[117]

Het 25-jarig bruiloftsfeest in 1900 vervulde net als de viering van het 40-jarig bestaan van de ijzergieterij in 1896 een belangrijke rol in de relatie tussen het personeel en de fabrikant. De Maasbode beschreef hoe op vrijdag 20 april na de heilige mis in de kathedraal bij de patroon thuis, met het vaandel voorop, door het voltallige personeel een ovatie werd gebracht en hem een massief zilveren bloemvaas op een pedestal werd aangeboden. De arbeiders kregen twee dagen vrijaf met behoud van loon. Een groots feest werd in het Hof van Holland georganiseerd. Ter gelegenheid van het jubileum vulde Frans Klep het bestaande tekort van het bedrijfsziekenfonds uit eigen zak aan. 'Een en ander strekt ten bewijze, dat de verstandhouding tusschen den heer Klep en zijn personeel van uitmuntenden aard is', zo concludeerde De Maasbode.[118] Dat de socialistische Toekomst daar heel anders over dacht bleek uit een bijtend commentaar op het lyrische verslag dat eerder in het Dagblad voor Noord-Brabant (voorheen de Nieuwe Bredasche Courant) was verschenen.[119]

Van éénmansfirma naar een NV met familiekapitaal (1902)

De goede verhouding handhaven met zijn arbeiders liet Frans Klep zeker niet koud, maar er waren meer problemen. Eind jaren negentig was hij in een economische logica terecht gekomen die een voortdurende uitbreiding van zijn fabriek noodzakelijk maakte. Bedrijfsvergrotingen en technische innovaties vergden veel geld. Hoe moest dit op termijn worden gefinancierd? Uit de winst? Met vreemd kapitaal? Tegelijk begon zijn opvolging zich af te tekenen als een groot probleem. Hoe moest hij zorgen voor degenen die niet in De Etna konden worden geplaatst?

Hij had tot nu toe alleen gewerkt. In 1892 werd hem een participatie aangeboden in B.J. Olaf, een ijzergieterij in Leiden. Klep weigerde echter omdat het bedrijf niet gespecialiseerd was

109 Laenen, Katholieke arbeidersbeweging, p. 1-11.
110 De Maasbode, 29 juni 1895.
111 Den Tije, De opkomst van het socialisme in Breda, p. 58-60.
112 Recht voor Allen, 11 augustus 1895.
113 Recht voor Allen, 9 februari 1896.
114 Voor een afbeelding van deze foto, zie: Janssens, 160 jaar Etna, p.52-53.
115 Het Nieuws van den Dag: Kleine Courant, 23 juli 1896; De Maasbode, 22 juli 1896.
116 Recht voor Allen 26 juli 1896. De geëxalteerde tekst – te zingen op de wijze van Wien Neerlands bloed – kende ook passages als 'Mijnheer gij zijt onz' meester thans, en wij uw knechten nu; Ja gij verschaft ons werk en brood, en wij, wij minnen u'. Coll. P. Klep.
117 Recht voor Allen 26 juli 1896.
118 De Maasbode, 22 april 1900, 25 april 1900. Zo ook De Grondwet, 29 april 1900.
119 De Toekomst, 12 mei 1900.

10. Echtpaar Klep-Van de Loo ca 1905 (SAB GN20110023)

en hij geen toekomst zag voor een algemene gieterij. In 1898 probeerde een grote geldschieter van de ijzergieterij Bellaard, Beckers en Bongers in Ulft hem ervan te overtuigen samen met deze ijzergieterij een gemeenschappelijke N.V. te beginnen. Hij wees deze toenadering af. Hij vond dat B.B.B. eerst maar eens moest bewijzen tegen normale prijzen te kunnen werken in plaats van de marktprijzen onnodig te drukken.[120]

Maar, zo bekende hij tegen zijn vriend Arie Helders, groothandelaar in ijzer te Rotterdam, hij moest er niet aan denken hoe zijn bedrijf zou verzwakken als hij, of zijn vrouw Marie, zou overlijden en er aan de overlevende kinderen erfdelen zouden moeten worden uitgekeerd.[121] Op de achtergrond zag hij zijn zeven zonen: François, Arthur, Hubert, Willem, Jan, Eugene en Victor en zijn vier dochters Antoinette, Ria, Stephanie en Leonie.[122] Hoe zou een twee- of drietal zonen ooit het bedrijf kunnen overnemen en de anderen uitbetalen zonder het kapitaal of het krediet van het bedrijf ernstig aan te tasten? Een NV maken zou wellicht een oplossing zijn: de aandelen zouden verdeeld kunnen worden onder de erfgenamen zonder de financiële slagkracht van het bedrijf te verminderen. Alle erfgenamen zouden hun erfdeel krijgen en dividenden genieten.

Zijn zoektocht begon in 1899. Zijn oudste broer Kees was inmiddels een gefortuneerde mede-eigenaar van een Spaanse kopermijn, de S.A. des Mines de Cuivre Tinto & Santa Rosa, en bezat een imposant huis in de Wetstraat in Brussel. De relatie tussen de broers was hartelijk geworden. Frans vroeg hem zelfs als ceremoniemeester op zijn 25-jarige bruiloft in 1900. Wilde Kees geen aandeelhouder in de nieuwe NV worden? Met zijn zonen François en Arthur als onderdirecteuren – respectievelijk belast met de verkoop en de boekhouding – zou hoogstens *f* 9.000 voor salarissen nodig zijn. Zijn zoon Hubert, als ijzergieter in De Etna werkzaam, werd daarbij niet genoemd.[123] Het bedrijf was kerngezond: de te verdelen winst kon op *f* 40.000 gesteld worden.[124] Maar Kees hapte niet.

Het liep elders ook geen storm, ook al omdat in 1899-1900 een internationale economische crisis de Nederlandse economie drukte. Daarbij kwam dat de prijs van de emaille door de Duitse vraag zodanig was gestegen dat het toenmalige hoofdfabricaat van De Etna, de petroleumkooktoestellen, met de ondergang bedreigd werd. Ook nieuwe artikelen in de handel zoals geëmailleerde geslagen fornuizen (gemaakt van plaatijzer) kwamen nu sterk in concurrentie met de klassieke gegoten fornuizen van Frans Klep. Om de nieuwe artikelen te kunnen fabriceren richtte hij een stamp- en walsinrichting op en bouwde hij een nieuwe grote emailleerinrichting. Van zijn broer Kees kreeg hij onderhands *f* 20.000 overbruggingskrediet voor de bouw en aankoop van extra ijzer waardoor hij zijn kredietafspraak bij Ingen-Housz in 1900 tot *f* 55.000 kon beperken.[125]

120 Coll. P.Klep. Privée 19 maart 1892 en 22 juli 1898.
121 Coll. P.Klep. Privée 9 april 1897.
122 Zes kinderen waren al overleden.
123 SAB, Bevolkingsregister Breda 1900-1920: per 1 januari 1900 is François (1876) reiziger, Arthur (1879) boekhouder en Hubert (1881) ijzergieter.
124 Coll. P.Klep. Privée 25 februari 1899.
125 Coll. P.Klep. Privée 5 januari 1901.

11. De Etna volgens een briefhoofd uit 1909, met de uitbreidingen van ca 1900 en twee nieuwe schoorstenen resp. aan de zijkant en achterzijde. De Emer – hier niet zichtbaar – staat aan het einde van de tuin achter de villa.(Coll. P. Klep)

De bebouwde terreinen besloegen nu 6.850 m². Een zwaardere stoommachine van 45 pk zorgde voor de nodige aandrijving en het elektrische licht.[126] De investeringen werden een groot succes. In Duitsland kocht Frans Klep vormmachines om arbeid te besparen en de productie verder te versnellen. Nog voor het einde van het jaar 1900 werden 2.500 tot 3.000 petroleumkooktoestellen per week geproduceerd. De export naar Duitsland en België verliep voortreffelijk.[127] Ook de geëmailleerde Amerikaanse en Ierse kachels deden het uitstekend.[128] Dankzij het succes van de nieuwe artikelen bleef De Etna volop in bedrijf ondanks de algemene economische malaise in 1901-1903. Alleen de prijzen deden het slecht, vooral door buitenlandse dumping.[129]

Door de aanhoudende prijsdruk werd de winstgevendheid van het bedrijf structureel aangetast. Verdiende De Etna in de jaren 1895-1901 gemiddeld *f* 40.000 per jaar, in 1902 daalde dit tot *f* 31.000, in de periode 1903-1906 tot *f* 20.000 en tijdens de economische crisis van 1907 en 1908 zelfs tot *f* 10.000 per jaar.[130] Extra kosten werden veroorzaakt door zware investeringen om de concurrentie voor te blijven. In 1906-07 werd een nieuwe hydraulische vorminstallatie gebouwd en een stoommachine van 100 PK geïnstalleerd die *f* 30.000 vergden.[131]

Intussen moest Frans Klep het zenuwslopende geruzie met zijn broer Pierre zien te beëindigen en – een nieuw element – gaven zowel François als Arthur te kennen dat zij wilden trouwen. Het was de toekomstige schoonvader van Arthur, mr J.W. van den Biesen, die de beslissende stoot gaf tot de oprichting van een NV. Woonachtig op het landgoed Vrederust onder Ginneken, weduwnaar sedert 1890 en lid van de Eerste Kamer sedert 1896 had Van den Biesen rond 1900 nog de zorg voor zeven van zijn tien kinderen. Hij was een uitgesproken conservatief katholiek, tegen de Groote Sociëteit en Concordia, tegen sociale wetgeving en in de omgang niet gemakkelijk. Bekend als 'de dictator van het Ginneken', naar de uitdrukking van de priester en politicus Herman Schaepman. Verder had hij de Sint Josephgezellen en een R.K. Kieskring opgericht.[132]

Frans Klep beloofde hem dat Arthur als onderdirecteur ƒ2.000 per jaar salaris plus een winstaandeel zou krijgen en ƒ15.000 in aandelen. Hij garandeerde voor 10 jaar een inkomen van ƒ3.500 per jaar. Toch kwam Van den Biesen in augustus 1900 met eisen waarover al gauw groot verschil van mening ontstond. Toen Frans Klep niet meteen toegaf weigerde Van den Biesen zijn aanstaande schoonzoon toe te laten tot een familiediner. In tegenstelling tot de lokale gewoonten wilde hij geen uitzet meegeven aan zijn dochter Willy, eiste hij dat Frans Klep van zijn zoon Arthur gedaan zou krijgen zijn lidmaatschap van Concordia op te zeggen en wilde hij dat de inkomensgarantie expliciet op papier zou worden gezet. Frans Klep weigerde. Het geruzie sleepte zich nog meer dan een jaar voort, totdat de NV op 16 april 1902 formeel werd opgericht. De bruiloft kon dan toch op 29 april 1902 plaatsvinden, weliswaar met op de achtergrond de niet mis te verstane dreigementen van Pierre om Frans en Arthur te komen doodschieten.

De NV kreeg een maatschappelijk kapitaal van ƒ500.000 met 100 preferente aandelen van ƒ1000 en nog eens 280 volgestorte gewone aandelen van ƒ1000. Er bleven 120 niet geplaatste aandelen in de kluis. Bovendien werden 12 oprichtersaandelen zonder stemrecht gecreëerd met een achtergesteld recht op de winst. Aan François en Arthur werden als onderdirecteuren ieder 15 aandelen uitgereikt. De drie commissarissen, de huisbankier B.J.M. Ingen-Housz, schoonbroer en ijzerhandelaar Alphonse van de Loo uit Venlo en de margarinefabrikant François Albers uit Dordrecht – vriend van Frans Klep – kochten ieder 5 aandelen. Frans Klep behield de overige. De directieleden kregen behalve een salaris een aandeel in de winst uitgekeerd.[133]

Ook het lopende krediet bij de bank werd geregeld. Gezien het onrustige economische klimaat drong bankier Ingen Housz in 1902 er vergeefs op aan een hypotheekverschaffer te zoeken op de vaste goederen van de NV. Al doende zou dan het lopende krediet kunnen worden verminderd. Toen in 1906 het bankkrediet opliep tot ƒ80.000 moest Frans Klep zijn preferente aandelen als onderpand geven. De viering van het 50-jarig bestaan van de ijzergieterij schoot erbij in.

Kennelijk bood de nieuwe bankier Frans Laurijssen eind 1906 betere condities: hij verschafte ƒ70.000 maar vroeg toch ook om extra zekerheden. Toen in mei 1907 bleek dat de winst van de Etna in 1906 terug was gelopen tot ƒ17.000 werd het zoeken naar een hypotheeklening een urgente kwestie. Frans Klep moest nu zelfs zijn persoonlijke levensverzekeringspolis van ƒ20.000 als onderpand geven.[134] Terwijl zijn gezondheid al niet best was kreeg hij er nu ook nog eens financiële problemen bij.

In deze jaren bleef de toekomst van zijn kinderen hem sterk bezighouden. Zijn oudste dochter Antoinette (1877) bleef ongehuwd thuis, terwijl Maria (1883) zich op 6 juni 1908 verloofde met de Maastrichtse arts Paul Schols. De beide andere dochters, Leonie (1893) en Stephanie (1895) waren nog jong. Hetzelfde gold voor de jongste zoon Vic (1897). Jan (1887) zat nog op de Rijks-HBS in Helmond, terwijl Eugene (1890) pater in Afrika zou worden. Arthur was geregeld, maar wat moest er met François, Huib, en Willem gebeuren?

126 Coll. P.Klep. Privée, 22 november 1899 en 26 januari 1900; B&W van Breda, 15 januari 1900; Jubilee-uitgave, p.10.
127 Coll. P.Klep. Privée 18 december 1900.
128 Jubilee-uitgave, p. 10.
129 De Jonge, De industrialisatie, p. 194-195. SAB, Gemeenteverslag Breda 1901 p. 497, 1902 p. 470, 1903 p. 507.
130 Coll. P.Klep. Privée 24 januari 1900 en Notulenboek aandeelhouders 1902-1945.
131 Coll. P.Klep. Privée 17 december 1908; Jubilee-uitgave, p. 12.
132 Over Van den Biesen: Brok, De verhouding openbaar-bijzonder onderwijs te Breda, p. 131-135. De RK Kieskring Breda was gevestigd in Roosendaal.
133 Statuten in het Nederlandsch Staatsblad Coll. P. KLep; Notulenboek aandeelhouders 1902-1945.
134 Coll. P.Klep. Privée 22 mei 1907.

NAAMLOOZE VENNOOTSCHAP

IJzergieterijen en Emailleerfabrieken

„DE ETNA",

gevestigd te BREDA.

Opgericht bij akte 16 April 1902, verleden voor den Notaris W. J. H. VERHEGGEN te Breda, op het ontwerp waarvan de Koninklijke Bewilliging is verleend bij besluit van den 9 April 1902, No. 38.

Maatschappelijk Kapitaal f 500,000

verdeeld in 100 preferente ieder à 1000 gulden en 400 gewone aandeelen ieder à 1000 gulden.

BEWIJS VAN GEWOON AANDEEL

AAN TOONDER

№ 207

GROOT

DUIZEND GULDEN.

BREDA, den 18 April 1902.

Alf van de Loo

Commissaris.

Hans Hey jr

Directeur,

Arthur Key

Directeur.

DRUK H. ENGELBREGT BREDA.

12. Bewijs van aandeel De Etna uit het jaar 1902. (Archief Etna, SAB Breda inv. nr. 1)

Arthur was nog maar net getrouwd of het huwelijk van François diende zich aan. Hij kreeg dezelfde positie als Arthur: een inkomensgarantie van *f* 3.500 met *f* 15.000 aandelen. Toen de aanstaande schoonfamilie in Venlo in mei 1902 echter liet blijken dat de familiebrouwerij De Liefde *f* 8.000 per jaar opbracht en de gezondheid van schoonvader Karel niet goed was, stelde Frans Klep voor dat François hem in Venlo zou opvolgen. Hij gaf hem *f* 5.000 in aandelen en *f* 10.000 contant mee.[135] Op 14 september 1902 huwde François in Venlo met Elisabeth van Liebergen. Zijn schoonvader Karel van Liebergen overleed vijf maanden later.[136]

Nu François was vertrokken rees de vraag wie de verkoop moest gaan doen. Arthur zat op kantoor. Op 3 december 1903 schreef Frans Klep zijn zoon Hubert in San Francisco dat François naar Venlo vertrokken was en dat hij samen met zijn zoon Willem, 17 jaar en ook al geen studax, vlak bij De Etna een machinefabriek had opgericht, De Emer genaamd. Het was in 1898 de bedoeling geweest dat Hubert de kant van de machinebouw op zou gaan, maar hij was het technische werk in De Etna beu geworden. Thuis had hij zich volgens zijn vader misdragen door dronkenschap, onbetaalde drankrekeningen en schandelijkheden met de dienstmeid. Het feit dat hij in 1902 geen plaats had gekregen in de NV De Etna zal hieraan niet vreemd zijn geweest. In september 1903 was hij met een vierjarig contract uit Antwerpen vertrokken op de grote vaart, met de bedoeling stuurman te worden.[137]

Op 10 maart 1904 droste Hubert van zijn schip in San Francisco, 22 jaar oud. Hij betaalde de kapitein een afkoopsom en reisde met de nodige steun van zijn vader naar pater James (Jacobus P.) Poels, sinds 1892 pastoor van St John's, Newark, New York. In juni 1904 was de verloren zoon weer thuis. Frans Klep stuurde hem naar zijn broer Kees voor een aanvullende stage, waarna hij hem als verkoper en reiziger in dienst nam. Na het overlijden van Frans Klep in 1909 werd Hubert eerst opgewaardeerd tot vervanger van de weduwe Maria Klep-Van de Loo die als directrice samen met Arthur de directie uitmaakte, en vervolgens op 30 mei 1910 – met het oog op zijn aanstaande huwelijk met Ans Batenburg – als derde directeur aangesteld. [138]

Eind 1905 leek Frans Klep niet alleen de toekomst van zijn drie oudste zonen François, Arthur en Hubert naar vermogen geregeld te hebben, maar ook die van Willem. Speciaal voor deze technisch aangelegde 17-jarige zoon had hij in 1903 middelen van De Etna en *f* 20.000 gestoken in de bouw en uitrusting van De Emer. Het bedrag van f. 20.000 leende hij van zijn broer Kees. Daar werden zuiggasmotoren en zaagmachines gebouwd. In 1905 werd de fabriek vergroot en liep het aantal personeelslieden op van 12 tot 21 in 1908.[139]

De Emer werd niettemin een punt van ernstige zorg. Machinebouw was een zeer moderne en tegelijkertijd speculatieve keuze. De technische ontwikkelingen gingen zeer snel. De concurrentie was fel en de prijzen gingen omlaag. Frans Klep besefte te laat dat voor kleine spelers het eigenlijk beter was zich toe te leggen op de handel en de installatie van machines dan de productie ervan. In 1908 was hij er nog altijd niet in geslaagd de *f* 20.000 geleende middelen aan zijn broer Kees terug te betalen.

De commissarissen van de NV De Etna begonnen zich te roeren: De Emer werd toch gefinancierd met middelen van De Etna? Werd er wel winst gemaakt? In 1908 zette Frans

135 Coll. P.Klep. Privée 7 mei 1902.
136 Frans Klep jr bleef in Venlo tot het einde van de Eerste Wereldoorlog, ontmantelde de brouwerij en vertrok naar Etterbeek bij Brussel. Hij was vele jaren commissaris bij De Etna.
137 Coll. P.Klep. Privée 3 december 1903.
138 Coll. P. Klep. Notulenboek Raad van Beheer De Etna 1909-1917.
139 Coll. P.Klep. Klep, Machinefabriek De Emer, 72-74.

het bedrijf te koop, maar zonder succes. Begin 1909 bleek Frans Klep via De Etna *f* 83.000 aan het bedrijf te hebben gespendeerd. Het echec van De Emer droeg – samen met de moeilijkheden rond de hypotheeklening voor De Etna – in niet geringe mate bij tot zijn grote nervositeit en slechte gezondheid.[140]

13. Machinefabriek De Emer ca 1906, met v.l.n.r. Hubert Klep, een mecanicien, directeur A.J. Verhoeven en Willem Klep (Coll. Stedelijk Museum Breda ST18055)

Hij klaagde al meer dan tien jaar over grote zenuwachtigheid en pijnlijke reumatiek in zijn voet. Vaak had hij zoveel zenuwpijn in zijn armen dat hij nauwelijks kon schrijven en dit aan Arthur moest overlaten. Begin april 1908 bezocht hij in Amsterdam de neuroloog Cornelis Winkler (1855-1941). Deze hield zich bezig met hersenonderzoek en was sedert 1896 hoogleraar in de neurologie, elektrotherapie en radiologie aldaar. Winkler wilde dat hij volledige rust nam en onmiddellijk naar Bad Nauheim zou gaan, een mondain kuuroord voor hartlijders. Daags daarna kreeg hij een verlamming van zijn linker arm en been. Na rust te hebben genomen – en op 2 juni in de aandeelhoudersvergadering vernomen te hebben dat de winst van De Etna in 1907 tot *f* 12.000 was gezakt – vertrok hij begin juni met zijn vrouw naar Nauheim. Toen hij eind juli 1908 terugkeerde, slecht lopend en met veel pijn, kreeg hij verbod van zijn artsen om nog op het kantoor te komen.[141] In augustus 1908 vernam Frans Klep dat Willem 'grote plannen' had met een dochter van Henri Grasso, eigenaar van een grote machinefabriek in Vught.[142] De Emer zou nu echt geliquideerd moeten worden. Maar nog voordat dit afgewikkeld kon worden overkwam De Etna een regelrechte ramp.

De uitsluiting van arbeiders bij de Etna (1908-1909)

Frans Klep moest in toenemende mate opereren in een wereld van vakbewegingen. Vlak nadat op 1 juli 1895 het Socialistisch Bierhuis 'De Toekomst' grondig was vernield werd op 22 juli 1895 de Bredase R.K.Volksbond opgericht. Deze presenteerde zich als het antisocialistische alternatief. De Bond telde meteen 250 leden, maar kampte met een forse tegen-

werking van burgerlijke en kerkelijke kringen in Breda, met de Bredase bisschop P. Leijten voorop. Wat de opbouw van katholieke arbeidersorganisatie betreft kwam het bisdom Breda ver achteraan.[143] Kritiek op werkgevers was nu eenmaal niet gewenst; wel ontwikkelde zich een rijke feestcultuur vermengd met uitgesproken antisocialistische tirades.[144]

Langzamerhand draaide de bisschop bij – hoewel niet van harte. Gegoede burgers en enkele ondernemers, waaronder Frans Klep, wisten de antisocialistische inspiratie van de Volksbond meer te waarderen. Klep liet in maart 1904 als bijzondere geste de kachels van het nieuwe Bondsgebouw gratis vernikkelen. Toen in maart 1905 kastekorten moesten worden aangezuiverd, stelde het donateur-erelid Klep voor een coöperatieve bakkerij te starten en zorgde hij samen met bankier Van Mierlo voor kredieten.[145] Zijn inzet voor zijn fabrieksvereniging 'Orde en Vriendschap', voor het fanfarecorps van De Etna, voor het bedrijfsziekenfonds en voor de coöperatieve bakkerij pasten helemaal bij de Volksbond. Hij liet zich eerder al bij de Staatscommissie kennen als een sociaal conservatief werkgever. Er waren ook maar weinig werkgevers in de regio die zich positief onderscheidden, met als belangrijkste uitzondering de suikerondernemer Jan Frederik Vlekke (1849-1903) van de Gastelse Beetwortelfabriek.[146]

De Bredase Volksbond steunde in 1903 via haar vakafdeling Sint Liduina een groep uitgesloten sigarenmakers, maar speelde in de jaren 1895-1908 bij de 23 merendeels spontane stakingen die zich in Breda afspeelden geen rol.[147] Binnen de Volksbond was de vakafdeling van de metaalbewerkers St Eloy (met 125 leden in 1906) een paradepaardje, maar met openbare kritiek liet het zich niet in.

In de socialistische colportageperiodieken waarin berichten uit Breda werden opgenomen, zoals Recht voor Allen, de Volkstribuun, De Vrije Socialist en De Toekomst, was dit heel anders en werd De Etna veelvuldig genoemd.[148] De Toekomst wond zich in 1902 in het bijzonder op over de 'lamlendigheid' van de arbeiders van De Etna toen zij aan Arthur bij zijn huwelijk in april 1902 een kostbaar kristallen servies van *f*475 schonken en daarbij ook nog als 'gatlikkers en idioten' een lied zongen dat integraal werd afgedrukt.[149] De irritatie in Amsterdam over de weinig strijdbare houding van de Bredase metaalarbeiders was soms groot. Frans Klep zal meer oog hebben gehad voor de koninklijke onderscheiding die hij ontving. In augustus 1902 werd hij ridder in de orde van Oranje-Nassau, te samen met een grote groep vooraanstaande Nederlandse ondernemers en directeuren.[150]

In 1903-1905 was de colportagepers vrij rustig over De Etna. Maar in 1906 liepen de zaken een stuk minder goed en daalde de winst aanzienlijk. De gevolgen waren op de werkvloer merkbaar. De socialistische pers berichtte over een loonafslag van 3 cent per uur voor arbeiders die al 23 jaar bij De Etna hadden gewerkt, draconische toepassingen van het boetestelsel,

140 SAB, Gemeenteverslag Princenhage; Privée 28 maart en 30 mei 1904, 24 maart 1908, 27 april 1909.
141 Coll. P.Klep. Privée, 19 januari 1905, 14 mei 1909, 23 juli 1908.
142 Coll. P.Klep. Privée 19 augustus 1908.
143 J.G.L. Theunisse, Jan Frederik Vlekke, p. 120.
144 Laenen, Katholieke arbeidersbeweging, p. 2-5, 58.
145 Laenen, Katholieke arbeidersbeweging, p. 24, 28-30.
146 Theunisse, Jan Frederik Vlekke.
147 Laenen, Katholieke arbeidersbeweging, p. 33-34. Lijst van stakingen bij Den Tije, De opkomst van het socialisme in Breda, p. 219 en noot 186 bij Laenen.
148 Den Tije, De opkomst van het socialisme in Breda, p.176-177.
149 De Toekomst, 26 april 1902.
150 Algemeen Handelsblad, 31 aug 1902.

14. Diner van de familie Klep ca. 1907. Derde van links Frans Klep, directeur van De Etna. Naast hem zijn vrouw met een kleinkind op schoot. Helemaal rechts Willy van den Biesen, echtgenote van Arthur Klep. In 1902 schenkt het personeel aan Arthur Klep bij zijn huwelijk een kristallen servies. In deze periode zijn er veel conflicten met het personeel over het loon. (SAB GN20100465)

een mislukt verzoek van slijpers om loonsverhoging (februari 1906), een verloren staking van sjouwers voor hoger loon (begin juli 1906) en een verloren staking van jongens die 2 cent meer loon hadden gevraagd (begin augustus 1906).[151] Deze laatste staking trok ook de aandacht van het katholieke dagblad De Tijd. Na de weigering van loonsverhoging waren de jongens weggelopen. Later werden zij door hun ouders teruggebracht, maar de directeuren weigerden hen weer aan het werk te laten gaan.[152]

Langzaam wonnen de socialisten aan draagvlak in Breda. Na twee mislukte pogingen werd in april 1907 de Bredase afdeling van de socialistische Algemene Nederlandsche Metaalbewerkersbond (ANMB) opgericht. De afdeling telde 25 leden.[153] Dat het jaar daarop bij De Etna een groot en landelijk opzienbarend conflict ontstond lag niet aan nieuwe conflicten op de werkvloer.[154] Op 9 december 1908 gaf Arthur Klep een nieuw werkliedenreglement aan het personeel ter inzage. Bedrijven die aan de rijksoverheid wilden leveren moesten over een dergelijk reglement beschikken. Eerdere versies bestonden bij De Etna al twee decennia. In juli 1895 had Domela Nieuwenhuis in het Volksbierhuis het arbeidsreglement van De Etna nog gehekeld.

Arthur Klep opereerde voorzichtig, maar zonder overleg met zijn arbeiders. Van tevoren informeerde hij bij het scheepsbouwbedrijf De Schelde naar hun ervaringen met het nieuwe reglement, daar hij vernomen had dat er een staking uit was voortgekomen.[155] Op 11 december bleken de arbeiders van De Etna nogal wat kritiek op het reglement te hebben, wat er slechts toe leidde dat de volgende dag door de directie onmiddellijke ondertekening werd geëist. Iedereen tekende.

Na uitleg over het nieuwe reglement door de ANMB herriepen 56 arbeiders op 15 december hun handtekening. De betrokken arbeiders, grotendeels vormers met enige sjouwers en gieters, werden vervolgens – op vier na die hun verklaring introkken – op 21 december 1908 zonder pardon op straat gezet, waarna nog een aantal vormers de fabriek verlieten. Zij lieten op 23 december aan de directie weten de ANMB als hun vertegenwoordiger aan te wijzen. Naar aanleiding van krantenberichten over de uitsluiting, schreef de Zwolsche IJzergieterij C.J. Wispelwey op 26 december dat ook zij problemen hadden gehad met een nieuw arbeidsregelement. Wispelwey adviseerde alleen met de eigen arbeider te onderhandelen wanneer er billijke wensen waren, en in elk geval niet met de ANMB.[156]

Deze lijn volgde ook Arthur Klep. De overige arbeiders, 130 in getal, bleven weliswaar doorwerken, maar nu er nauwelijks nog vormers waren stagneerde de productie. De directie weigerde echter alle contact met de ANMB. Op 7 januari poogden stakers een door de politie beschermde werkwillige sjouwer te molesteren, wat leidde tot twee weken van rumoer en relletjes. De afkondiging van een verbod op samenscholing en extra politievoorschriften brachten enige rust.[157] Het aannemen van nieuw personeel leidde eind januari echter opnieuw tot ongeregeldheden.[158]

Intussen was bij de Bredase IJzergieterij Marijnen een vergelijkbaar fabrieksreglement zonder moeilijkheden getekend door het personeel.[159] In de Bredase Courant werd naar

151 Den Tije, De opkomst van het socialisme in Breda, p. 177, 219. De Toekomst, 17 februari 1906.
152 De Tijd, 3 augustus 1906.
153 Https://www.vakbondshistorie.nl/dossiers/ijzer-en-metaalbewerkers/.
154 Doorakkers, Over enige sociale en ekonomische aspecten, p. 346-348; https://www.vakbondshistorie.nl/dossiers/ijzer-en-metaalbewerkers/.
155 Coll. P.Klep. Privée 5 november 1908, dankbrief aan De Schelde.
156 Coll. P.Klep. G.J. Wispelwey aan de firma Frans Klep, 26 december 1908.
157 De Tijd, 8 en 15 januari 1909; De Grondwet, 15 januari 1909.
158 Nieuwe Tilburgsche Courant, 29 januari 1909, De Maasbode idem.
159 Leeuwarder Courant, 18 januari 1909.

aanleiding hiervan een werkwillige arbeider van De Etna ten tonele gevoerd die opmerkte dat bij Marijnen de directie twee uur goed gepraat had met de arbeiders. Bij De Etna was het te nemen of te laten geweest.[160]

Het was vooral een conflict over het boetestelsel. Eerder had de vooraanstaande liberale Amsterdamse hoogleraar en jurist Willem Treub in het Sociaal Weekblad het arbeidsreglement van de Etna onderzocht en was tot de conclusie gekomen dat 'van werkgeverszijde een zonderlinge opvatting omtrent de bedoelingen van de wet op het Arbeidscontract schijnt te bestaan'. Enkele artikelen bevatten immers zware boetebepalingen en zouden het loon van de arbeiders afhankelijk maken van het oordeel van een chef. Dat kon nooit de bedoeling van de wetgever zijn, schreef Treub. Bovendien had de werkgever van enig overleg niet willen weten en had de weigeraars eenvoudigweg ontslagen. [161]

Op 3 februari legde een viertal van de uitgesloten en stakende arbeiders in overleg met de ANMB bij de directie een aantal eisen op tafel, waaronder de aanpassing van de wijze van beboeten van slecht gietwerk. De directie kwam onder druk te staan. Omdat de brief niet van de ANMB maar van enkele van zijn eigen arbeiders afkomstig was, vond Arthur Klep dat hij hierop kon reageren. Hij vond wijzigingen in het reglement in het geheel niet nodig, maar gaf toch een kleine toelichting op enkele onderdelen.[162]

Toen de vier arbeiders meer toelichting wensten werd dit geweigerd.[163] Uiteindelijk wilde de directie dan toch met de arbeiders praten, maar alleen als een brief met eisen die afkomstig was van de ANMB expliciet zou worden ingetrokken. Deze concessie werd gedaan, waarna de directie eindelijk een voor de arbeiders acceptabele schriftelijke omschrijving van het boetesysteem presenteerde. Daarbij kwamen mondelinge toezeggingen en ook de belofte iedereen terug te nemen. De staking was op 19 februari voorbij en had twee maanden geduurd. De arbeiders hadden gewonnen.

15. Familie Klep-van de Loo omstreeks 1912 (Coll. P. Klep)

De Maasbode en de Bredase Courant vonden de staking achteraf geheel overbodig, maar men kan betwijfelen of de stugge directie in staat zou zijn geweest tot een oplossing à la Marijnen.[164] Helemaal vrij van rancune was zij ook niet. Zes weken later beklaagde bondsvoorzitter Dekkers zich bij de directie dat acht werknemers, 4 handvormers en 4 kachelmakers, waarvan 7 leden van de ANMB, ontslagen waren wegens vermindering van de bedrijfsactiviteit. Hij zag hierin overwegingen van een andere aard en een zijdelingse aanval op het verenigingsrecht, reden waarom hij om een onderhoud verzocht.[165]

Slot

De staking had een deprimerend effect op de directie, in het bijzonder op Frans Klep. Hoewel Arthur en Hubert hem wegens zijn slechte gezondheid buiten de dagelijkse zorgen probeerden te houden, konden zij niet verhinderen dat hij worstelde met het debacle van De Emer, de nog af te lossen schuld van *f* 20.000 aan zijn broer Kees, het onvermogen een hypotheek voor De Etna te vinden, en de dalende bedrijfswinst. Daar kwam de staking bij, en, zo kon niet langer verborgen blijven, persoonlijke financiële problemen.

Hoewel het in maart 1909 eindelijk lukte een hypotheek van *f* 50.000 te plaatsen bij de Levensverzekeringsmaatschappij De Dordrecht was intussen duidelijk geworden dat de winst van de Etna in 1908 beneden de *f* 10.000 was gezakt. Bovendien waren er door de staking klanten weggelopen die slechts met grote moeite bewogen konden worden om terug te keren. Er moest iets gebeuren. Besloten werd om naast de succesvolle geëmailleerde petroleumkooktoestellen ook de vervaardiging van gaskomforen te starten. Dit bleek een schot in de roos.[166]

De Emer zat de aan pijn en zwaarmoedigheid lijdende Frans Klep misschien wel het meest dwars. Hij liet zijn directeur Verhoeven 16 maart 1909 een wanhopige brief aan zijn broer Kees Klep schrijven, waarin hij hem De Emer voor *f* 32.500 ter overname aanbood ten behoeve van diens zoon Antoine. Zijn eigen zoon Willem, voor wie hij de Emer had opgericht, zou bij zijn huwelijk in dienst gaan bij Henri Grasso. Mocht Kees de Emer niet willen overnemen dan zou hij de geleende 20 mille willen afdoen door hem 20 aandelen Etna te zenden 'want ik diende dit tijdens mijn leven toch te regelen', zo voegde hij daaraan toe.

Arthur wist niet hoe snel hij de 'overijlde' brief van zijn vader moest neutraliseren. Gelukkig bleek Kees zijn krediet van *f* 20.000 gewoon te willen voortzetten en in De Emer had hij helemaal geen zin. Toen Henri Grasso in april 1909 zijn opwachting maakte bij Frans voor de nadere regeling van het huwelijk ontstond een merkwaardige situatie. Vader Frans, die geld schuldig was aan zijn broer Frans en aan De Etna, wilde de Emer liquideren om aan cash te komen. Schoonvader Henri daarentegen wilde dat hij Willem, die zonder middelen was, in staat zou stellen de fabriek op termijn te kopen. Frans liet Grasso weten dat Willem De Emer kon overnemen voor *f* 43.000. Als Frans door het vragen van deze

160 Geciteerd in de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 19 januari 1909.
161 Sociaal Weekblad 23 (1909), 1 januari 1909.
162 Coll. P.Klep. Directie aan de op 21 december ontslag genomen hebbende werklieden, 8 februari 1909.
163 Coll. P. Klep. Dekkers aan de directie met lijst namen, 9 februari 1909; negatieve reactie van de directie, 12 februari 1909.
164 Coll. P. Klep. Directie van de Etna aan arbeiders, 17 en 18 februari; van arbeiders aan de werkgever, 17, 18 en 19 februari.
165 Coll. P. Klep. Bondsvoorzitter W.F. Dekkers aan de Firma Frans Klep, 1 april 1909.
166 De Etna in Breda, in *Industrieel Weekblad*, 18 mei 1912, p.402. In 1911 werden 50.000 gelakte en geëmailleerde gaskomforen verkocht.

prijs een afwijzing wilde ontvangen en de liquidatie veilig wilde stellen, dan slaagde hij daarin. Zijn zoon Willem was daarna in Vught echter niet meer welkom.[167]

Intussen begon het conflict met de commissarissen over het gebruik van geld van De Etna ten behoeve van De Emer hoog op te lopen. Frans Klep had hierdoor een veel te hoog debetsaldo bij De Etna: er moest afgelost worden. De middelen ontbraken hem echter. Tijdens zijn laatste verblijf in Nauheim in mei 1909 zond Arthur hem namens de commissarissen een uiterst pijnlijke regeling. Voor de *f* 25.000 die hij zonder toestemming voor De Emer had gebruikt, diende hij liefst 82 aandelen Etna in te leveren, met een impliciete koers van slechts 30%. Die koers was zo laag omdat de Etna in 1909 weliswaar een zeer modern, groot, volop werkend bedrijf van 200 man was, maar dat het door de scherpe concurrentie en de gevolgen van de staking voor het eerst in zijn geschiedenis verlies leed. Hij kon niet anders dan akkoord gaan. Gebrek aan eigen middelen maakte het hem bovendien onmogelijk de schuld van *f* 20.000 aan zijn broer Kees nog voor zijn dood te regelen.

Anderhalve maand later, op 14 juli 1909, overleed hij. Zoals de Provinciale Noordbrabantsch en 's-Hertogenbossche Courant schreef: '(...) In onzen tijd, nu de bloei eener stad zoozeer afhangt van de energie der burgerij, kan de heer Klep gerekend worden tot hen, die een stukje geschiedenis der gemeente Breda hebben gemaakt door hun werkkracht en ondernemingsgeest. Door zijn zeldzame energie heeft de heer Klep aan Breda een industrieele onderneming kunnen schenken, welke thans aan honderden brood verschaft, en die voor de beteekenis dier stad van groote waarde is. Als zoodanig dient zijn nagedachtenis door Breda te worden geëerd, terwijl de hoop mag worden uitgesproken, dat de werklust van den stichter steeds in zijne stichting moge blijven leven.'[168]

167 Coll. P.Klep. Privée, 6 april 1909, 27 april 1909 en 3 mei 1909; H. Grasso aan F. Klep 27 april 1909 (Coll. P.Klep. Groen schrift).
168 Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant, 17 juli 1909.

BRONNEN, LITERATUUR en WEBSITES

Bronnen

- Collectie Paul Klep (Coll. P. Klep). o.a
  Brievenboek Frans Klep Privée
- Stadsarchief Breda (SAB)

Geraadpleegde literatuur

- Brok, C.J.M., *De verhouding openbaar-bijzonder onderwijs te Breda gedurende de negentiende eeuw,* (Tilburg, 1964).
- Doorakkers, Chr.G.L.R, 'Over enige sociale en ekonomische aspecten', in: *H. van den Eerenbeemt (red.) Aspecten van het sociale leven in Breda na 1850,* (Tilburg, 1965) 204-352.
- Eerenbeemt, H. van den, *Aspekten van het sociale leven in Breda na 1850*, (Tilburg, 1965)
- *Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 'Handels- en industriebanken in Noord-Brabant voor 1900', in: Bankieren in Brabant in de loop der eeuwen, (Tilburg, 1987).*
- Enquête, gehouden door de Staatscommissie, benoemd krachtens de Wet van 19 januari 1890 (Staatsblad no. 1) Uitgever Van Weelden & Migelen, ('s-Gravenhage, 1890) 8 dln.
- Heijbroek, W. e.a. (red.) *Bergen op stoom. Productiebedrijven in de gemeente Bergen op Zoom van 1800 tot 1950,* (Bergen op Zoom, 2009).
- Hooff, Giel van, 'De metaalnijverheid in Tilburg 1830-1900', *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur,* 3 (oktober 1985) 4-8.
- Janssens, Jörgen, *160 jaar "Etna" Breda* (Breda, 2016).
- Jonge, J.A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914,* (Amsterdam, 1968).
- *Jubilee-uitgave van de Naamlooze Vennootschap IJzergieterijen en Emailleerfabrieken De Etna Breda 1856-1914* (Breda, 1916).
- Klep, Paul, M.M. 'Breda en Amsterdam (1855-1875)', in: *De Kracht der Zwakken* (Amsterdam, 1992) 139-167.
- Klep, P.M.M., 'De Machinefabriek Breda en De Etna. Over de Bredase economie en cultuur 1850-2000', in: *Erfgoed van Industrie en Techniek* 6,3 (1997) 66-73.
- Klep, P.M.M., 'Machinefabriek De Emer', in: *De Klep. Officieel orgaan van de Motoren en Tractorenvereniging*,150 (2005)72-74.
- Klep, Paul M.M., 'Familie Klep', in: *Nederlandse Ondernemers, 1850-1950, Noord-Brabant, Limburg, Zeeland, Zutphen* (2009), 143-154.
- Klep, V.C., *Veertig jaar Etna's Handelsonderneming,*-(Amsterdam, 1970).
- Alex Laenen, Alex, 'De opkomst van de katholieke arbeidersbeweging in Breda 1895-1908', in *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 45 (1992) 1-59.
- Lepper, J.L.M. de, 'Het Bredase leven rond 1862' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 15 (1962) 292-357.
- Lieburg, M.J. van en F.A. van Lieburg, *Album promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900* (Amsterdam, 1985)
- Otten, Gerard, 'De ontmanteling van Breda en het Plan van Uitleg van Van Gendt 1869-1881', in *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 44 (1991), 1-35.
- Raaijmakers, H., 'De Bredase fabrieken van weleer. De Etna', in: *Engelbrecht van Nassau,* 18 (2000)4, 213-17.
- Slootmans, K., 'Arnoldus Asselbergs, 1811-1880' in: *De Ghulden Roos* (1969) 108-152.
- Stokroos, Meindert, *Gietijzer in Nederland. het gebruik van gietijzer in de 19e eeuw* (Amsterdam, 1984).
- Theunisse, J.G.L., *Jan Frederik Vlekke 1849-1903*, (Tilburg, 1966).
- Tije, C.W. den, *De opkomst van het socialisme in Breda,* (Tilburg, 1986).
- Vermeulen, A.J.F.M., 'De arbeidende klasse te Breda in de negentiende eeuw (1820-1900)', i*n: H. van den Eerenbeemt, Aspekten van het sociale leven in Breda na 1850,* (Tilburg, 1965), 177-200
- Westermann, J.C., *Geschiedenis van de ijzer en staalgieterij in Nederland*, (Utrecht, 1948).

Online bronnen

- architect Jules Hofman: https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/2805.
- kranten: www.delpher.nl
- Loo-Kroniek: https://issuu.com/felixvandeloo
- National Bureau of Economic Research. https://fred.stlouisfed.org
- De nijverheidsstatistiek van Struve en Bekaar: http://www.neha.nl/struve/
- Vakbondshistorie: https://www.vakbondshistorie.nl/dossiers/ijzer-en-metaalbewerkers/